

आशा सरुवाथि

४४०

ASHA ARCHIVES

सर्वदेवताऽऽत्मनः प्रियत्वात्सर्वप्रियकार्यकारित्वेन बहुलारोपः यदा अहंकारावच्छिन्नेष्वस्मानां वक्षुरादीनां तत्तादात्म्यादहमुध्वेस्वगोचरताभेदाभेद
प्रतीतिश्च अहंशब्दोमीति वन्ममश्रोत्रंष्टलोतीति प्रत्ययान्तं तत्र वक्षुरादीनां भेदस्वातंत्र्यदोर्विवक्षायां कुर्मइति सिद्धं गुरोरित्येकवचनेन सर्वव्यालाभएक

स्मारेवउत्तरात्तस्मिन्

प्रौ० म० श्रीगणेशायनमः ध्यायन्ध्यायंपरं ब्रह्मस्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ॥ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् १॥
१ हकार ह्यवरट्। हकारोपदेशः। अट् अशरुशरुणग्रहणेषु ग्रहणार्थः। अर्हेण अड्यवायेपीति णत्वम्। देवाहसन्ति
। भोभगोइति रोर्णत्वम्। देवोहसति। हशिचेत्युत्वम्। लिलिहिद्धे। लिलिहिध्वे। विभाषेइति वाछः। हल्। इ
दंस्त्रवल् रल् सल् शल् हकारग्रहणार्थम्। रुदिहि। स्वपिहि। रुरादिभ्यः सार्वधातुकेइति वलादिलक्षण
इट्। लिहित्वा। रलोप्युपधादिति वाकित्वम्। अदाग्धाम्। सलोसलीतिसलोपः। अलिक्षत्। शलइति क्तः
। हलन्त्यम्। स्त्रेन्त्यमिति। हलिअन्त्यमिति विग्रहे सप्तमीतियोगविभागात्तुमुपेति वा समासइति भावः।
यदा षष्ठीतलुरुपोयम्। स्वादेतत्। हलित्येकदेशः। सैवतन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु हस्यल्इति च व्याख्या

१

अनंतरादिषु तद्धितोन्वितिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्ता सिद्धं त्वनभिधानादिति तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः ४

सामीप्यस्य व्यर्थत्वे ४

स्यते। सामीप्यषष्ठ्यर्थः। यदा। मास्तुतन्त्रादिः। अस्तु समाहारद्वन्द्वः। हल्चल्चेतिलकारस्य संयोगांतस्य लो
पइति चेन्मैवं। आद्ये समासस्य क्लृप्तत्वात्। नहि ब्राह्मणकंबलइत्यादौ ब्राह्मणसमीपवती अन्यरीयः कंब
लः प्रतीयते। नवाचित्रगुशब्द। चित्रगवीणां समीपवती वृक्षादिः प्रतीयते। अतएवानंतरादिषु न समासो न भि
धानात्इति स्पष्टमाकरे। किंबहुना ब्राह्मणस्य कंबलः चित्रागावो अस्येति व्यस्तप्रयोगोपेतत्वा निष्टः। द्विती
येपि संयोगांतलोपो दुर्लभः। यणः प्रतिषेधार्थात्। तत्प्रत्यारम्भानपक्षेपि सलोसलीतिसल्ग्रहणमपरुष्य
संयोगान्तस्य सलोलोपविधानाच्च। किंच। पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्
एतत्सूत्रार्थबोधे प्रसक्तेतदुद्धारार्थं यत्नः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्वएव दुर्लभः। सहवि

प्रौ० म०

२

यद्यपि ३

वक्ष्याया असंभवात् । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदा
य आक्षिप्यते । तस्य च युगपलक्ष्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति । न ताद्यनयोः
। संज्ञा स्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः । स्वस्य चेति । स्वरूपमित्यनुवृत्तेः । स्वरूपं चादेरेव गृ
ह्यते नान्यस्य । अन्तेने स प्रधानतया निर्देशात् । सर्वनाम्ना मुत्सर्गतः प्रधानपरा मर्शितात् । आद्योच्चा
रणमिति । उपदिश्यते । नेनेति करणमुत्सस्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातनाथापितत्वे
छिवाद्मात्रम् । करणे घञो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । न च घः । असंज्ञात्वात् । प्राप्तेण संज्ञायामिति व्या
ख्यानस्य क्लृप्तत्वात् । नत्सु पाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिनां भाष्यकृता बहेलनाच्च । अतएव व्यापवा रोहल

ती ३

विशेषणस्य वा विशेषणं भवतीत्यादिनां दृष्टान्तं । भाष्ये उपाधिविशेषणयोर्वा व्यत्यावा व्यत्याभ्यां विशेष उक्तः तत्र हरेर्तेर्दतिनाथकोरित्यत्र पशुर्वाच्य
स्तुपाधिः । गार्जिकयाश्चाघतेत्यादौ समभिहारगम्याश्चाघावृत्त्या व्यस्तुभाव इति बोध्यम् १

२

धातुसूत्रगोप्यादिगालिगानुशासनं आगमप्रत्ययदेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ३

एव २

श्वेघजपीहन । बाहुलकं लगतिकगतिः । अतएव प्रक्रियनेशब्दायाभिरितिकरणमुत्सतिरपि परास्ता । त
थाचवार्तिकम् । अजर्भ्यां स्त्री खलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति । अतोभावे प्रत्ययो न्याय्य इति भा
वः । यत्तु धातुसूत्रे सादिपठन्ति । यच्च व्याचक्षते करणमुत्सस्या पूर्वाद्धेपात्तानां उपदेशत्वं । कर्मवृत्त्या तु
आगमादीनाम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात् सिद्धेष्टथगुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन । एवं गण
त्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि । अत्रेव कथम् । किमेषामुपदेशसंज्ञा । उत्तयोगमात्रम् । नाद्यः । संज्ञायाः शास्त्र
करैरनुक्तेः । असंज्ञात्वात् घप्रत्ययानेति भाष्योक्तेश्च । अस्मदादिरुतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽति
प्रसंगाच्च । आर्मेमिस्त्वमदन्तत्वादिति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च । नत्सु स्तृष्टानुबन्धस्यामोनप्रत्ययत्वेनेमि

स ३

त्या १

आमोमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा आस्कासोराचिधानाच्च पररूपं कतन्तवत् १

प्र० १९

प्रौ० म०

३

खन भवेत्। किंचैवंप्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रकल्पकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्तु इत्याशंक्य उपदेशाभावादित्थं
ज्ञानस्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत। किंच न धातुलोप इति सूत्रे धातुग्रहणं किम्। लृज्। लविता।
पूज्। पविता। इति भाष्यम्। उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसंज्ञे त्वेवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरु
ध्येत। अपि च। घसोरेडाविति सूत्रे लोपश्चेति द्विशकारको निर्देशः। द्वितीयः शकार इति अलोन्त्या
सूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत। न दित्तिभिः। योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात्। धा
त्वादेषु करणमुत्पत्तिः आगमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च। उपदेशता प्रयोजक धातुत्वादि
रूपोपाध्यवधि न समुदायां संहलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च। पक्षद्वयेपि लिंगानुशासनस्य

उपदेशो १

प्रकृतानुपयोगात् लोपश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च। आदेच उपदेशोऽस्तु इत्यादावाद्योच्चारणस्यैव उपदेशप
दार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक्। उपदेशो जनुनासिक इति। यद्यपि अत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा
प्रथमं वक्तुमुचितं। तथापि नासिका मनुगत इति योगाश्रयणे नैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञा सूत्रं मन्
प्रयोजनमिति [redacted] ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्। उपदेशो किम्। अन्न आँ अपः। यद्यपीह उज्जुं इत्य
त्रैव विधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचम्। तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये
इहैव कृतम्। अच् किम्। मनिनोमकारस्य माभूत्। प्रतित्तायते इति प्रतित्ता आतश्चोपसर्गे इति कर्म
ण्यङ्। प्रतित्ता आनुनासिकमेषामिति विग्रहः। एवंप्रतित्ता समधिगम्ये प्रतित्ता शब्दस्य लक्षणेति किं

प्रौ० म०

४

एवमारम्भाननाश्रयणीयम्। पाणिन्युपसंख्याकरणमित्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात्। यद्यपि
सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादि व्यवहारवलेन यथाकार्यं प्राकृष्टि
तद्वत्प्रतीयते इति भावः। ननुरलमोरिति न्यूनः टकारस्यापि मध्यगत्वादित्यत आह। प्रत्याहारेषि
ति। व्यवहियन्त इति। प्रत्याहियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णयन्तेति बाहुलकादधिकरणे घञ्। यद्यपि यो
गमात्रं अकारादिसंज्ञासु अतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः। प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदि
ति प्राञ्चः। चतुर्दशसूत्रीस्यैर्हलिभिरिन्द्रिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्या
र्थः। तेन सुप्तिङादीनां प्रत्याहारस्य च यो द्वितीया इति वार्तिकस्थ च य प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्य

४

दोषः। यत्तु जमन्तादु इति यमिर्जमनेष्वनिडे क इत्यत इति च जम्बवार्तिककृता व्यवहृतस्याहुस्तद्रभसाभिधा
नम्। आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्। द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वादित्यास्तान्तावत्। एष च संख्यानि
यमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः। उका लोच्। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। वां
काल इवेति फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु वः कालोऽस्यैवोध्यः। उशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते। ति४
आये इति। निपाता आद्युदात्ता इत्याकार आद्युदात्तः। यच्छब्दस्तु फिट् स्वरेण। अर्वाङ् इति। अकारोऽनु
दात्तः। तस्यादितः। अतंत्रमिति। उपेयिवा नित्यत्रोपसर्ग इवा विवक्षितमित्यर्थः। ननु तत्र ईयिवां सम
तिसिद्ध इत्यादि प्रयोगदर्शनादविवक्षास्तु इह नु अविद्वक्षायां प्रमाणं किमिति चेत्। लक्ष्यदर्शनि

प्रौ० म०

५

तो१

प्रातिशाख्यादिकंचेति गृहाण। तथा हि येन इत्यत्र एकारः तन्नूनपाच्छीपतिमिति पदपाठे उदीतौ चार्द्धोदात्तौ इ
तिसकलबहुचप्रसिद्धम्। तन्नूनपाच्छीपतिशब्दयोरेव न स्यादित्युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोरा
द्युदात्तत्वे कृतेऽनुदात्तपदमेकवर्जमिति शेषे निघातः पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीरतयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्व
रितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्। जाल्यवद्वा तथा वान्तौ तनूशचीति पूर्वोदोरिति। तथा स्वरितार्धस्योदात्तत्वे प्राति
शाख्यमपि। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः। तस्योदात्ततरोदात्तार्द्धमात्रार्धमेव वा। अनुदात्तः
परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदात्तं बोध्यते किं चित्स्वरितं वा क्षरं परमिति। अस्यार्थः। पूर्वयोरुदात्तानु
दात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरिबोध्यः। तस्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदात्तापेक्षया उदात्ततर्द्धमात्रा बो

अनुदात्तस्यादिपरिशेषसिद्धार्थकथनं। स शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेण नेत्याहुन बोधित्यादि। २

ध्येतिक्वोश्वाइत्यादिह्रस्वाभिप्रायम्। अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्रायम्। अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहात् व्यापक
त्वादिति मेवादत्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। शाकलोप्याह। अप्राकृ
तस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वग उदात्तार्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नन्तिकं पितमिति। उदात्तम्। उदात्तं कृत्वा
अर्द्धह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्रालक्ष्यते इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथं चिन्नेयाः। केति कि
मोत्। तित्स्वरितं। वइति। अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात् अनुदात्तम्। अश्वाइति अशोः कनि
न्तिस्वरेणाद्युदात्तम्। संहितायान्तु एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्योकार उदात्तः। ये अराइति द्वयमपि कि
इस्वरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः। स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्युक्तेः। मुखचनसिकाचेति वि

प्री० म०
६

ग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह। मुखसहितेति। तुल्यास्य। आस्मेभवमास्यं शरीरा
वमवाद्यत्। इत्यभिप्रेत्याह तात्वादीति। आभ्यन्तरेति। एतच्च प्रशब्दं लभ्यते। तुल्यास्यं किम्। तर्ही। अत्रप
कारस्यतकारेपरेसरोसरीतिलोपोमाभूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्। वाकृश्चोतति। शस्यलोपोन। जमउणना
नामिति। नासिकाचेतिचकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तात्वादिसमुच्चीयते।

एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थं न तत्कालग्रहणार्थं

अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम्। यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके। अनुनासिकाश्चोत्तमा इति कात्यायनप्रातिशाख्यम्। वर्गेत्तमा
उज्जानमा अनुनासिका भवन्ति। चशब्दात्त्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं हितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यम्। १

म्। तेन लुप्तस्यापि संग्रहः। पूर्वत्रासिद्धम्। यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वप्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येत तत्रै
पादिकं तु पूर्वप्रतिपरं नासिद्धं स्यादत आह। अधिकारोयमिति। यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासि
द्धमिति मनोरथ इत्यादौ उत्वं न स्यात्परत्वाद्गोरीत्यस्य प्रसंगात्। तथाच पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोभावादु
त्तरस्येति सिद्धान्तो व्याकुप्येत। अमूअमी इत्यादिचनसिध्येदत आह। त्रिपादीति परंशास्त्रमिति च। एतेन
त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादि प्राचो ग्रन्थः परास्तः। विवृण्वते कंठमिति। विवारणं प्रयत्न इति भा
वः। वर्गयमगां इति वर्गगायमगाश्चेत्यर्थः। कादय इति। लोकप्रसिद्धपाठपेक्षमिदं चतुर्दशस्तत्रां मावस
नायोगात्। अर्द्धविसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम्। अल्लवर्णयोरिति। आच आचर लौती च तौव

प्रौ० म०

७

णैचेतिविग्रहः। उश्चउल्चञ्चलोस्तयोर्वर्णयोरितिवा। प्रथमान्तेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहरतिसि
द्धातात्। अत्यकइतिप्रकृतिभावः। ~~नाजल्लौ~~। आकारसहितइति। अत्रचकालसमयवेलासुइत्या
दिनिर्देशाः प्रश्लेषेलिंगम्। नचैवमपिपियासोइत्यादौगुरोरनृतइतिज्ञतादाकारासरस्यसनः सस्य
षत्वंस्यादेवेतिवाच्यम्। आश्चआश्चेतिद्वन्द्वेसवर्णदीर्घणदीर्घात्परत्रलुतोपिप्रश्लिष्यतइतिवा
ख्यानात्। यणादिकमिति। शीतलशब्देसवर्णदीर्घादौदिशब्दार्थः। अत्रेति। अत्रैवेत्यर्थः। यद्यपीति।
ग्रहणकशास्त्रस्याघाप्यनिष्पत्तेरितिभावः। होछइत्युपलक्षणम्। रमासुइत्यत्रषत्वंवागाशीरिस
त्रस्यमोहोइत्याकारस्यघकारः। दासीष्टेत्यादौदादेरितिघत्वंचनेतिबोध्यम्। यदितुविवृतमूष्मणा

७

स्वराणां वेत्यत्रनिवर्त्य

मित्यत्रईषदित्यनुवर्त्यप्रयत्नभेदोव्याख्यायतेतदनाजल्लावितिस्त्वमास्त्वितिभाष्येस्थितम्। वृद्धिसादे
च। ऐजिहद्विमात्रएवतासरत्वात्तेनरुल्लैकत्वमित्यत्रत्रिमात्रेण। एवमुत्तरस्त्रेपि। तेनगंगोदक
मित्यादौत्रिमात्रेण। भूवाद्योधातवः। भूश्चवाश्चेतिद्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेक
शेषः। भूवौआदीयेषामितिबहुव्रीहिः। भूप्रभृतयोवासदृशाः सादृश्यंचक्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्या
ह। क्रियावाचिनइति। क्रियावाचिनःकिम्। याः पश्यसीत्यादौधातुत्वंमाभूत्। सतिहितस्मिन्नातोधातो
रितिस्यात्। भ्वादयःकिम्। हिरुक्। पृथगित्याद्यवमानां शिष्येतिभावार्थतिङ्। नत्स्यचमाभूत्। स्तं
भ्वादीनामुदिकरणेनसौत्राणांधातुत्वंताप्यतेचुलुपादीनात्तुबहुलमेतन्निदर्शनमितिगणस्त्रेणसं

३२

प्रौ०म०

2

ग्रहः। चारयः। अद्रव्यार्थाः किम्। पशुः। लिंगसंख्या न्वितद्रव्यम्। इह तु स्यादेव लो धनयन्ति पशुमन्यमा
नाः। पशु इति सम्पत्तौ। उपसर्गः। निस्सुदुस् इति सान्तौ। निस्सुत्तपता विति निर्देशात्। अयोगवाहानाम
विशेषेणेति प्रकरणे निष्कृतमुद्धतमित्युदाहृत्य इदुपस्य सकारस्य मो विसर्जनीय इति भाष्यकौरो
क्तेश्च। उपसर्गस्यायता विति सूत्रेण मनोप्येवम्। निरः कुषः सुदुरो रधिकरणे इति निर्देशात् रेफान्ताव
पीतितत्रैव सूत्रे हरदत्तः॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम्॥ ॥ इको गुणवृद्धी। गुणवृद्धि शब्दाभ्यामिति। एतच्च
पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते। तेनैह न। दिव औ
त्। घोः पन्थाः। सदादीनामः। सः। इमम्। षष्ठ्यन्तमिति। तच्च संभवति सामानाधिकरण्येऽगन्तव्यांगस्ये

सूत्रेष्वन्यत्स्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतयानुसंज्ञात्सोर्लुगितिभावः। पदमिति। १

स्यादिक्रमेण संबध्यते। मिदं गुणः। मृजेर्द्विरित्यादौ तु सामानाधिकरण्या संभवान्निदिमृज्योरवयव
स्येक इति संबध्यते। यत्तु इकैव स्थाने स्त इति प्राचा व्याख्यातम्। यच्च तद्दीकारुतोक्तमनियमप्रसङ्गे
नियमार्थमिदमित्यादि। तत्सर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। तच्छेषपक्षनूययित्वा पदोपस्थितिप
क्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वात् इत्याहुः। तच्छेषपक्षे विदूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोऽस्मा
भिः। अत्रां मध्य इति। यत्तु प्राचोक्तमन्यादयः पर इति तन्न। शेषमुवादीनामित्यादौ अन्यस्याचोऽसं
भवात्। तस्यैवान्तावयव इति। तेन त्रपूणीत्यादौ अंगस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः। परादि च
सन सिध्येत्। अभक्तत्वे तु बहं लिह इत्यत्र बहो लिह इति स्वशि अरुर्द्विषदिति मुमि मोनुस्वारेण

प्रौ० म०
८

स्यात्। अपदान्तत्वात्। ~~यत्~~ अभक्तत्वेन पूर्णातिदीर्घानस्यादितितत्तदादिग्रहणं स्यादितुमर्थमिति अंग
संज्ञासूत्रस्य वार्तिके नैव दूषितप्रायम्। स्थानेन योगेति। स्थानेन योगोऽस्यादिति विग्रहः। निपातना
देत्वम्। ~~अनेकविधमिति~~। स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। क्लीयइति। तेन चेतास्तोते सत्रप्रमा
णत आन्तर्यवानकारोनेति भावः। तस्मिन्निति। सप्रम्यन्तानामनुकरणम्। निःशब्दो नैरन्तर्यपरः। दि
शिरुच्चारणक्रियः। अचियणिलुक्तेऽव्यवहिते व्यवहिते च सति प्राप्तामव्यवहिते एवेति। पूर्वस्य परस्य
च प्राप्तपूर्वस्येवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। परस्यमदिति। तस्मादित्यु
त्तरस्यादेरिति तु न सूत्रितम्। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्ते तु परत्वात् सर्वादेश

पूर्वपूर्वक्रमेणोत्तरार्थः २)

त्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। ~~अनेकात्~~। शितउदाहरणम्। इदमश्शर। इतः। यत्तु वृत्तिकृता जशश
सोः शिरिलुदाहृतत्तन्म। सर्वादेशतायाः प्राक्शित्वस्यैवाभावात्। तत्र हि डाणलोरिवानुपूर्व्यादने
कालत्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः। इत्यादौ विधिः। आदिशब्देनातो भिन्नस्येति गृह्यते। परत्वा
दिति। अतएव आदेः परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तम्। उत्तरस्येत्यंशस्तु औशोसोरपि प्रवर्तत एव।
यत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रं विवृण्वता पंचमी निर्देशेनेत्याद्युक्तम्। तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव। परनि
त्येति। परान्नित्यं यथा। तुदतिरुणद्धि। परमपिलघूपधगुणवाधित्वाशश्रमौ। तत्पारधेर्निचुर
ध्ययति। परामपि उपधावृद्धिबाधित्वाधिजभोरिति तुम्। नच सोपिशब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यमिति

नित्यं तदुत्पादावादेः परस्येति प्रवृत्तिवारणाय परत्वानुवादेन विधीयमानं कार्यमित्यर्थविषयकत्वे पितृत्वेन पंचमी निर्देशेनेत्यादिपदानामभावात् न स्य यत्वा न्तरेणैव
साध्यत्वादिति भावः ३)

तेनाह नः पूर्वयोर्जशसोरे सनेति भावः ४)

प्री० म०
१०

वाच्यम्। कृताकृतप्रसंगमात्रेणापि क्वचिन्नित्यलाभ्युपगमात्। अन्तरंगं यथोभये देवमनुष्याः। इह
प्रथमचरमेति परमपिविकल्पं वाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरंग
त्वात्। अपवादोपियद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरंगेण बाध्यत एव तद्यथा। अयमेन्द्रं ग्रामे इह। स
र्वे इत्यम्। अत्रान्तरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो वाध्यते। सच यद्यपियण्गुणयो रपवादस्तथापि समा
नाश्रये चरितार्थः। तथा च वार्तिकम्। इण्डि शीनामाद्रुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। असिद्धमिति। ते
नपचावेदमित्यादौ एतदेह सैव न। अकृतमूह इति। यद्यपि कृतमपि कार्यं निवर्तयन्तीति परिभाषा
न्तरंग्यते। फलं चतुल्यम्। तथा च कृते सैवल्यं। प्रक्षालनादिपंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्या

१०

यादिति भावः। न कुर्वन्तीति। यथानिषेदुषीमित्यादौ कसोरिटमन्तरंगत्वात् प्राप्तापि भाविनासं प्रसारणेन
बलादित्वं न क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥ ॥ इको यणचि॥ ॥ प्रत्याहार
ग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्येनिरूपितलक्षणा। दीर्घाज्जि सिचेति स्तापकात्। त्वादिभ्य इत्यादि निर्देशाच्च। तेन
इकशब्देन षट्षष्टिर्गृह्यते। यण्शब्देन सप्त। भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वेपि गुणानामभेदक
त्वेनानुनासिकानामपियवलानां ग्रहणात्। अतो नास्ति यथा संख्यमस्त्विति वाच्यम्। एवमपि तृतीय
चतुर्थाभ्यां त्रकारलकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य त्रवर्णानां लादेशस्य
च प्रसंगात्। तस्मादिह स्थानेनन्तरतमसूत्रेणैव सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। स्थानत आनर्थादिति। अ

यथा संख्यम्। न बलस्यार्थबोधात् पूर्वभाविनं शक्यार्थबोधमादाय३

कैयटः। एवं सर्वत्र शाकल्यस्येति सूत्रं तत्र पंचभूतं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयं च नारंभणीयमिति भावः। यत्तु दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे

प्रौ० म०
११

न विच। द्वे वेति। यरोनुनासिक इति पूर्वसूत्राद्वाग्रहणमनुवर्तत इति नाज्जलाविति सूत्रे आचार्यग्रहणं
पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक्वाक् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिविन्नार्थं किं श्यन्ते तन्मुधैव। पू
जार्थतायाः प्रमाणिकैरनुक्तैः। त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रेशाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न वेष्टापत्तेः
संस्कर्त्तृति त्रिसकारपरहरदत्तकैयटादिग्रन्थविरोधात्। स्वग्रन्थविरोधाच्च। अतएव प्रातिशारव्य
भाष्ये आत्मारथमिति मंत्रेतकारद्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन च आस्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्व
विकल्प उदाहृतः। एवं च धात्रं शास्त्रतकारस्य द्वित्वं असदित्युक्तिरेवासतीति दिक्। स्थानिवदादे
शः। धात्वंगकृतद्वितावयवसुप्तिङ् पदादेशा इति प्राचीनतन्त्रं किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वा। नाघः। ११

सिचूक्तचउडादीनां आदेशस्य शानचश्चासंग्रहापत्तेः। नात्यः। अवयवस्यांगपदाभ्यां पृथग्रहणवैयर्थ्या
त्। प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मंदम्। त्कामात्रस्यानवयवत्वात्। कृत्वेन सिद्धत्वाच्च। इत्या
शयेनाह। आदेश इति। अनल्विधाविति किम्। तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ माभूत्। तत्र अलाविधौ
यथा। मूर्छोरस्केन। तत्र सकारस्य स्थानिवत्वेन विसर्गवद्वल्माश्रित्य अद्वावाय इति णत्वं प्राप्तम्।
अलः परस्य। घौः। पन्थाः। हल्ज्यादिलोपोन। अलोविधौ। युक्तामः। वलिलोपोन। अलिविधौ। यजेः
क्तः। कइष्टः। हशिवेलुत्वंन। अल्वेहस्थान्यवयव एव गृह्यते। तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सि
ध्यति। तद्विधौ यजादित्वमाश्रितम्। यञ्च आदेशावयवः। न तु स्थान्यवयव इति तदेतत्सकलमभि

प्रौ० प्र०

१२

व३

प्रेत्याह। ननु स्यात्प्रत्ययश्रयश्चि। आश्रयणं चेहयथा कथं चिन्नतु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपञ्च इत्यत्र वलादिलक्षण इणन। तन्निषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। अवः। अल्विधमर्थमिति। तेन व्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं। उदरत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया न संप्रसारण इति निषेधात्। न चोदरत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्। अंगाक्षिप्रेप्रत्यये परेतद्विधानात्। प्रागभ्यासविकारेभ्यो गाधिकार इति पक्षं दूषयित्वा आसप्तमसमाप्तेरिति पक्षस्याकरे सिद्धांतितत्वात्। किंच। पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रमुक्तमतिदिश्यते न त्वारदेशप्रयुक्तं वार्यते। नायकं इत्यादावेचोयवायाव इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसंगात्। अनेन तु वार्यते। शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोयमिति स्वीकारात्। न परा

पावक २

१२

नेति सूत्रे मलोपदीर्घादिग्रहणं चेहलिंगम्। अतएव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः। स्थानिनिसति अभवत्यास्तस्या आदेशोप्यभावातिदेशात्। उक्तंच। काममतिदिश्यता वा सच्चासच्चापि नेह भारोस्तीति। स्यादेतत्। पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सनिहितस्यैवावधित्वमुचितम्। सनिहितं चेहत्रयं स्थानी आदेशो निमित्तंच। तत्र न तावत्स्थानी अवधिस्तस्यादेशो नापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते वैय्याकरण इत्यत्रैकारस्याप्यदेशापत्तेरित्याशङ्क्याह। अवः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति। पूर्वत्वमुपलक्षणम्। ननु विशेषणमिति भावः। एतेनाचः पूर्वत्वविज्ञानादेवोः सिद्धमिति वार्तिकं व्याख्यातम्। न परान्त। परस्य चरमावयव इति। वृक्षं वेतीति वृक्षवीः। वृक्षं वातीति वृक्षवाः तमाचष्टे वृक्षव्विच। इह लो

प्रौ० म०
१३

पो व्यो रिति लोपो न। स्थानिवत्वात्। नवनपदान्तेति निषेधः। इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्।
पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत्। सुवन्ताणि जिति ह्रस्वतादिमते अन्तर्वर्ति सुपा
पदत्वात्। न चेष्ववदिसति दिष्टेन निचि भत्वेन पदत्वबाधः। निचो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणम्॥
वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यलोपादय आदिश आद्याः। वरे इति तु वरे परे योजा ४
देशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्। सह विवक्षाभावे पि निपातनात् द्वन्द्वः। सप्तम्यलुक्। अथोदाह
रणानि। पदान्ते। कानि सन्ति कौस्तः। द्विर्वचने। सुधुपास्यः। वरे। यायावरः। यश्च यड् इति वरच।
अतो लोपः स च आतो लोप इति चेत्सालोपे कर्तव्येन स्थानिवत्। यलोपे। याति। यातेर्यड् नात्कि

च। अतो लोपः। यलोपः। अलोपस्य स्थानिवत्वादातो लोपः यलोपः। न च पुनरालोपः शङ्कः। विणो
लुङ् न्यायेनालोपस्या सिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च। स्वरे चिकीर्षकः। स नोऽतो लोपः। लितीति ककारे
कारस्य उदात्तत्वे कर्तव्येन स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः। शिण्ठि। शिषन्ति। दीर्घे प्रतिदीव्रः। ज
सि। सन्धिश्च मे। अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनिः बहुलं च्छन्दसीति घञ् आदेशः। घसि भसो हलीति
उपधालोपः। सलो सलीति सलोपः। धलं घस्य जस्त्वम्। सहस्य स इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने स
मानस्य च्छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्पुदकेष्विति सूत्रेण सः। चरि। जक्षतुः। संयोगान्तस्य। तदनस्येति। अलो
न्त्यपरिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येतेव सूत्रयितुमुचितं तथा

प्रौ० म०
१४

विप्रत्येकसंयोग ~~संयोगेति~~ संयोगेति पक्षे दृष्टकरोति इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगाव
तौ यस्येति द्विवचनां तेन समासलाभार्थं मंतग्रहणम्। वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्या औत्सर्गिकी
द्वित्वादिकं तु यत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम्। यण इति वाचनिकम्। यदा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्याव
देधा। सलोपलीत्यतो सलग्रहणमपरुष्य सल एव लोपो विधीयते इति। अन्तरंगेलोपे कर्तव्ये बहिरं
गस्य यणो सिद्धत्वमिति वा। न च बाष्ठी अक्षिप परिभाषा त्रिपादी स्थलेना सिद्धमन्तरंगं लोपं न पश्यतीति
वाच्यम्। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च नाजानन्तर्ये बहिष्कृतं प्रकृतिरिति निषेधः। तस्यानित्यत्वादु
त्तरकालप्रवृत्ते लोपेऽजानन्तर्याभावाच्च। तथा च वार्तिकम्। संयोगान्न स्य लोपे यणः प्रतिषेधः। न वा स

१४

पक्षे १

लोपात्। बहिरंगलक्षणत्वादेति। इह यथोद्देश आद्यवार्तिकद्वयमन्तर्तीयनु कार्यकालपक्ष इति विवेकः।
यस्याहुर्वार्तिककृतो वचनप्रसारणप्रकारद्वयनुभाष्यकृत इति निर्मूलम्। मतभेदे प्रमाणाभावात्। य
दप्युक्तं। काव्यकलत्रं शाल्वं च क्षाणः काव्यकलत्रं अदभ्रमतेरध्वविति तदपि न। पक्षत्रयेऽपि संयोगा
न्तलोपस्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्वयैक रूप्यार्थपूर्वपूर्वमन्तरंगपरंपरं बहिरंगमिति अल्लोपणिलो
पयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अत एव कातत्र परिशिष्टेषु कृतम्। किं पिशुकु इत्युदाहृतम्। वान्तयोः कि
वि उठो दुर्वारत्वात्। न च स्यानिवत्वम्। कौ विधिं प्रति तन्निषेधात्। विविलोपो व्योरित्यस्य प्रसंगाच्च।
गिरिवेशमयते स्तु किं पियणः प्रतिषेधार्थं वचनारंभपक्षे गिरिवेडित्युचितम्। प्रसारणपक्षे तु मा

शाल्व ३

प्रौ० म०

१५

नमेवेतिदिक्। इति पक्ष इति स्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। चत्वारिरूपाणि। यत्तु वदन्ति। धकारयकारो
भयद्वित्वेऽभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वेऽनुभयद्वित्वे च नवरूपाणि। तथा हि। एकधं त्रिधा।
एकयं द्वियं त्रियं च। एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति। न चान्तरंगे द्वित्वे बहिरंगस्य यणो सिद्धत्वम्। त्रैपादिकेन्तरंगे
बहिरंगपरिभाषानप्रवर्तते इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयट्योर्व्यवस्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्।
पुनर्द्वित्वमशुद्धम्। एकस्याव्यक्तौ एकलक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति एकः पूर्वयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्ति
तत्वात्। अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च सरोसरीति हलोयमामिति चलोपेन निर्वीहः। लोपस्य वैक
ल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत। किं वैवं सति सर्वस्य देह इति द्वित्वमपि पुनः पु

१५

इत्यादि ४

नः प्रवर्तते। अतएव लिटि धातोरिति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणम् भाष्ये प्रत्याख्यातम्। सनंताघडं तादाणिचिच
डि। द्वित्वाभावार्थं तदितिकैयटादिभिर्नृक्तंतस्मादिह सृजवापंचमादी निरूपाणि स्वीकुरुवा रूपानन्त्यमि
ति न वक्तोक्तिरसंगतैव। सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वदन्यदेतत्। यदप्युक्तं त्रैपादिकेन्तरं
गेतदपि न। नार्कटः। नार्पस्य इत्यत्र विसर्गनिवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात्। संयोगान्त
स्य लोपे यणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्। स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च। तस्मादिह य
थोद्देशपक्षोग्राह्यः बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तये। तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे रध्यत्रे सुदाहृत
म्। न वैवमपि इकोसवर्ण इति शाकलेन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम्। समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमासे

प्रौ० म०
१६

निषेध इति वाच्यं भाष्ये निसग्रहणस्य प्रसारणात् तत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । न विहयणे व
दुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्ररणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्न । संप्रसार
णपूर्वत्वे समानांगग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः । संप्रसारणस्यानिक स्यात्तथा त्वाच्चा । न वैवमपि न भू सुधियो
रिति यन्निषेधः शङ्क्यः । आंगत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः । अनन्तरस्येति न्यायेन एव नेका च इति ओः
मुपे इति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्चा । धात्रंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वम् । द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामि
तिसाक्षाद्भुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्ष्णित्वबाधनात् । सुधुपास्य इत्यादौ स्थानित्वेन निमित्तमिक त्र
स्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादि निर्देशात् सापकान् बाध्यत इति कैयटः । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येवेत्युक्तम् । १६

तच्च वेत्यतोत्र रूपद्वयम् । लाकृतिरिति त्वेकमेव । हलोयमात् । लोपः स्यादिति । स्यौ ह इत्यतो न्यतरस्य मि
त्यनुवृत्तेः एतच्च लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपोनेत्यर्थः । हलोयमां मरिसवर्णे लोप इ
तितु न सूत्रितम् । आध्रैर्दि । मूर्ध्नि । शाङ्गः । आर्त्तौ सौरेफात्परस्य लोपापत्तेः । वान्तोयि । यकारादाविति इ३
। विशेषणमात्मान्तस्य संज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य मेन विधेरिति सूत्रस्य अपवादभूतेन यस्मिन् विधिस्त
दादावल्ग्रहणे इति वार्तिकेनायमर्थो लिभ्यते । ओदौ तोरिति पूर्वसूत्रे तमोरेव वान्तौ प्रतिस्था नित्वेन नि
र्णीतत्वादित्यर्थः । ननु गमूतिरित्यत्र हलिसर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति बालोपः स्यादित्याशङ्क्या
ह । वान्त इत्यत्रेति । लब्धमिति । लुनातेरचोयत् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणः । अवश्यलाव्यमिति ।

प्रौ०म०
१७

ओरावश्यकेइतिण्यत्। क्षय्यमिति। शकिलिङ्चेतिचाकृत्याः। जेयमिति। अर्हेकसतचश्चेतिरुसः। हर
एहीति। इहओमाडोश्चेतिपररूपंप्राप्तम्। उरणपरः। आन्तरतम्यादिति। रेफशिरस्कस्यअइइसस्य
रेफद्वारात्राकारेणस्थानसाम्यादिसर्थः। पक्षेदित्वमिति। अधेर्धस्येतिभावः। लोपोवेति। समोहोन्य
तरस्यामिति सूत्रादिकल्पानुवृत्तेः। एतच्चनाज्जलाविति सूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। प्राचस्तुविक
ल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्नूनता। यदपि व्याख्यातभिः। शरोचीतिज्ञापकमभिप्रेत्यतत्रसंवादार्थभाष्यमुप
न्यस्तम्। अनुवर्ततेविभाषाशरोचिमद्वारस्यसंयंदित्वमिति तन्ना। तदुत्तरभाष्यएवउक्तज्ञापकस्यदू
षितत्वात्। लोपस्यहिनिस्त्वैऽचोरहाभ्यामिति ■■■■ दित्वमूलोपापवादः स्यात्। तथाचशरोचीसस्य

१७

सार्थक्यं स्पष्टमेव। तस्माद्विकल्पानुवृत्तौज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्। भाष्यकारादिव्याख्यानमेववाशरणं।
दित्वलोपयोरिति। यत्तुदित्वविधानसामर्थ्यात्तद्वावेवशिष्येतेइतितन्ना। लोपस्यैकल्पिकत्वेनदित्व
स्यपक्षेचरितार्थत्वात्। त्रिधमिति। यणोमयइतिलक्षणान्तरेणपुनर्दित्वेचतुर्थमपिबोध्यम्। एतेधत्स्
इसु। अत्रएचीत्यनुवर्तते। तच्चएतेरेवविशेषणनत्वेधतेः। अव्यभिचारात्। नाप्सूठः। असंभवादिति
वृत्तिकारः। अत्रकैयटः। एधतेरपिविशेषणम्। माभवात्प्रेदिधदित्यत्रव्यभिचारसंभवात्। यद्यपीदं
कैयटपुस्तकेषुप्रायेणनदृश्यतेतथापिकचिदृश्यतएव। नचणौचडीतिरुस्वेकृतनायमेधतिरिति
वाच्यम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। नचैवमपिअजारेर्दितीयस्येतिधिशब्दस्यस्थानेधिधिशब्दादे

प्रौ०म०

१८

शेसतिवस्त्रसोरिवप्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहइतिवाच्यम्। द्विः प्रयोगोद्विर्वचनंषाष्टमितिषाष्टभाष्येसि
द्धानितत्वात्। ~~अन्यथा~~ इहैवणिलोपोनस्यात्। जिघांसतीत्यादौसनः सकारेणविशिष्टस्यद्विलेकतेकु
लंचनस्यात्। नचानंतरंगत्वात्प्रथमंचडीतिद्विलेकतेह्रस्वोभवासेवेतिवाच्यम्। ओणेर्द्धादिकरणेनबहि
रंगस्यापिणौचडीतिह्रस्वस्यप्रथमंप्रवृत्तिरितिज्ञापितत्वात्। अत्रमाधवः। माभवान्नेदिधदिसत्रना
तिप्रसंगोप्यन्तस्यशब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात्। ~~अतएव~~ हिनभाभूपूकमिगमीत्यत्रण्यन्तानां
चभादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्। तत्रैवशब्दान्तरत्वाद्प्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरद
त्तादिभिः सर्वैरेवोक्तं। किंच। ण्यधिकस्यापिग्रहणेउपसर्गात्सुनोतीत्यत्रअभिषावमातीत्युदाहृत्य

१८

ण्यन्तेनाभेयोगात्सुनोतिप्रत्ययुपसर्गत्वात्कथंषत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनसमाधानंभाष्य
काराद्युक्तमसंगतंस्यात्। नचहेरवडीतिलिंगात्प्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापिग्रहणमितिभ्रमितव्यम्। सा
पकस्यकुलमात्रविषयकत्वात्। तच्चवार्तिकम्। हेश्चडिः प्रतिषेधानर्थक्यमंगान्यत्वात्। सापकंतु
चडोन्पत्रण्यन्तेपिकुलभावस्येति। तस्माद्युक्तिविरोधात्भाष्यवार्तिककृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्व
ग्रन्थेनचविरोधादुपेक्ष्योयंकैयटइति। अत्रैवंक्तव्यम्। अस्तुविशिष्टस्यशब्दान्तरत्वावतापिप्रकृ
तिभागस्यएधूपत्वकेनापगतमितिपरिभाष्यताम्। नहिउपेधतइत्यादौतिउः नस्यएधूपतानास्ती
तिप्रकृत्यंशीसाहीयते। तथाचउपसर्गात्सुनोतीतिसूत्रेवार्तिकंसिद्धत्वंवयवानन्यत्वादिति। यत्तुअ

प्रौ० म०
१८

त्रिषावयतीत्यत्र भाष्यादिविरोधो द्वावनंतद्विपरीतं यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपाया लौक्यमते सिद्धा
यथोक्तव्यवस्था। त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन न्यधिकस्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। को ह्येध
यतिसावयत्योर्विशेषः यदेधतेर्न्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेत्युग्रहणमिति। यदपि न्यन्तभादीनामु
पसंख्यानमुपन्यस्तम् तदपि नास्माकंप्रतिकूलम्। विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णि
चाव्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात्। अतएव न तत्र तस्य न्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः। प्र
त्युत तवैव विरोधः। षष्ठे भाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरितियोगं विभज्य एचीति विशेषितत्वात् तस्मा
दिहृदतिग्रथो माधवग्रन्थश्च असंगत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे एजाद्योरिति। अक्षौहिणीति उहो

१८

श्रुति ५

स्य स्यात् उहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायाम
गइति णत्वम्। यत्तु प्राचा विग्रहीतम्। अक्षाणामूहः समूहः सोऽस्य स्यादिति। तदपि उहिनीशब्देन षष्ठीतत्पु
रुष इत्येवंपरतयैव कथं चिन्नेयम्। उहशब्देन समासे ततश्च नौतुवृद्धिर्न स्यात् अन्तरंगेण गुणेन बाधात्। अ
पवादभूताया अपि वृद्धेः उहिनीशब्देन विग्रहे च रितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्। इण्डिशीनामाहुणः सव
र्णदीर्घत्वात्। स्वादीरेरिणोः। इरेरिण्योरितिकाचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्य अस्त्रियां वृद्ध्यभाव
प्रसंगात्। स्वैरिणीत्यत्र तु डीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्विध्या। यत्तु व्याचष्टुर्लिङ्गं विशिष्टप्राभाषयेति
तन्निष्फलम्। प्राहुहोहोहोबैष्येणु। अत्र उहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ न दृश्यत इति प्राचः। इ

प्रौ० म०

२०

दानीत्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयो रूहशब्दो दृश्यत एव। नानर्थक्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्र
तिविशेषणत्वसंभवेत्यागायोगादिति भावः। सीरदेवस्त्वाह। ब्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भाजिग्रहणमिह
ज्ञापकमिति। नन्वेतदमुक्तं। फणादिनाराजिनासाहचर्यं तथा भूतस्यैव बलार्थतया भाजिग्रहणस्यो
पक्षीणत्वादिति चेन्न। विभाज् विभागिति रूपद्वयं साध्यन्तश्च ब्रश्चादिसूत्रे राज इति पठित्वापि सु
साधम्। एकस्य भाजते ऋकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्। न भाज इति। भाजभासेति विकल्पस्य
वाचनिकतया ऋकारस्यात्मनेपदमात्रफलतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थानेऽकारस्य सुपठत्वाच्च तस्मा
त्सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्भवेति। प्रैष्य इति। एष साहचर्यादेव्योपि अनव्यय एव गृह्यते। तेन न्यन्तादि

२०

षेः कोऽल्पपि पररूपमेव न तु वृद्धिः। प्रैष्यगतः। प्रवत्सतर। अत्र कालापानुसारिणो वत्सरमपि पठित्वा वत्स
रेदेयमृणवत्सरार्णमित्युदाहरन्ति। अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम्। अन्तादि व
त्स। इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। यथा संख्यं चेत्सभिप्रेत्याह। पूर्वस्यान्तवदिति। स्यान्निवत्सूत्रेणैव ग
तार्थमिदं सूत्रं। न चाल् विध्यर्थमिति भ्रमितव्यम्। अस्याप्यल्विधावनिष्ठत्वात्। अन्यथा अयजे इन्द्रमि
त्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः। तथा च वार्तिकम्। न वा अतादूपातिदेशादिति। न विसर्ग इति। एतच्च सुरवार्त्तइत्यादा
वपितुल्यम्। अत्र च कार्यकालपक्षे बहिरंगत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम्। न च नाजानन्तर्य इति निषेधः।
यत्रान्तरंगे बहिरंगे वा अचोरानन्तर्यमृतत्रेति हरदत्तपक्षे तत्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमाने ज्ञानान्त

प्रौ०म०

२९

यमिति केयटमते निषेधाप्रवृत्तेः। बहूपेक्षत्वेन बहिरंगायां वृद्धौ अजानन्तर्यं ~~सत्त्वे~~ सत्त्वेऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने विसर्गे तदभावात्। उपसर्गेणेति। यत्किमायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपस
र्गसंज्ञा इत्तत्त्वादिति भावः। प्रार्थनीयतीति। शरोचीति द्वित्वनिषेधः। प्रेजत इति। एजदीप्तौ। कंपनार्थ
स्तु परस्मैपदी। एजते कंपते इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव। एज्येडिः सेवसिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थ
म्। रूपग्रहणनुचिन्त्यप्रयोजनम्। एडिः परइत्येव सिद्धेः। यथा अमी पूर्वइति। निमोगोवधारणमि
ति। यदाहुः। नावकूप्तायदादृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेयं यदा भवेदिति। ए
तेन नियोजनं निमोगोव्यापारइति व्याख्यानं परास्मैपदी। यदैव पूर्वज्वलने शरीरं। मम मैजन्मातरपातका

उदाहृतवृत्तिस्थलोकविरोधात्। लउः शकटायनस्येव तपस्तपः कर्मकस्येवेत्यादि सूत्रप्रयोगविरोधाच्च। १

नामित्यादिप्रयोगविरोधात्। मनुश्लोकवार्तिकमित्याहुस्तद्रभसात्। शक-धादिष्विति। शक-धादिवि
षये तत्सिध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अत आह। तच्चटेरिति। यदित्वादित्यधिकारादकारस्यैव
व्येततर्हि मनीषापतंजलिरिति न सिध्येत। केचित्तु मनःपतद्यब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेका
रस्येव पररूपमाहुः। शकानान्देशविशेषाणां अन्धुः कूपः शक-धुः। ~~ककणिं~~ ककणिं राज्ञां
अन्धुः। वदरीवाची तु कर्कधूशब्दो दीर्घान्तः। अन्धुं भूइत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा।
पचायच्। कुलस्य अटा कुलटा। ईषउ-ञ्छे ईषगत्यादिषु आभ्यांगुरोश्च हल इत्यप्रत्यये। ईषा। म
नस ईषामनीषा। हलस्य ईषा हलीषा। लांगलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। मस्तुप्रभुशंकरमोरीशः स्त्रि

प्रौ० म०
२२

यांलांगलदण्डकेइतिरभसकोशात्। तालव्योपधस्तस्मिन्परेआहुणइत्येवभवति। हलेशा। पतन
ञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादितिपतञ्जलिः। मार्तण्डति। केचिदत्रसवर्णदीर्घमित्याहुः। परामार्तण्डमास्य
त्। पुनर्मार्तण्डमाभरत्। विश्वोमार्तण्डोव्रजमित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः। ओलोष्ठयोरि
ति। अकारस्यओलोष्ठयोश्चैकत्रसमासैस्थितौसत्यांइदंप्रवर्ततेतेनेह। वृषलसुतौष्ठव्रणस्तइति।
अव्यक्तशब्दव्याचष्टे। ध्वनेरिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुराकारादिवर्णस्येतिभावः। तस्यचानुकरण
त्वंकिंचित्ताम्येनबोध्यम्। यत्प्राचोक्तम्। अतःकिम्। इकारान्तेमाभूदिति। यच्चव्याख्यातम्। इकारा
न्तइतिरूपान्तरोपलक्षणम्। वटकुमरुतइत्यादेरपीतितलिः सारम्। प्रश्नस्यदान्तइत्युत्तरस्यचनि

२२

तो१

शालंबनत्वात्। यत्प्राचोक्तम्। अतो गुणइत्यंतइत्यनुवर्त्यशब्दाधिकाराश्रयणासिद्धमितिप्रश्नः। य
दाजस्त्ववशादान्तत्वंतदापि स्यात्। पुनरद्रुहणेनुतान्तत्वस्यविवक्षणान्तेत्युत्तरमितिचित्तम्। ज
स्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेनपररूपस्यैवप्रवृत्तेः। नाम्नेडितस्येतिनिषेधेपटसटदिती। सुदाहरणस्यासं
बद्धत्वापत्तेश्च। तत्रहिभवदुक्तरीत्याप्राप्तिरेवनास्ति। दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यनुकरणयोरभेद
विवक्षायांविभक्त्यभावेनगवित्ययमाहेतिवत्। अपदत्वात्पटतइत्यत्रजस्त्वंनेतिग्रन्थोपिप्रलुक्तः ती३
। उत्तरग्रन्थविरोधात्। जस्त्वशास्त्रस्यासिद्धतयापररूपेणैववाधाच्च। ननुतदपिनिस्सम्। तथाच
कथंपररूपविरहेणप्रयोगइतिचेन। अलौकिकंप्रक्रियावाक्यमिदमितिस्वयमेवव्यातत्वात्। सं रवा१

प्रौ० म०

२३

हिताया अविवक्षायां तत्संभवाच्चेति दिक्। अकः सवर्णे। अचि पर इति। यदा तुष्णणा मीषा द्विवृत्तत्वं
माश्रित्य नाज्जलाविति सूत्रं प्रसारयाम्यते। तदेहाचीति नानुवर्तनीयम्। अको किदीर्घ इति सुव
चम्। वर्णद्वयं द्विमात्रमिति। यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घं प्राप्ते ह्रस्वत्रांकारे लकारश्च विधीयत इति
तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम्। एङः परान्तात्। उ० सिउ० सोश्चैत्यस्यां भादस्य पदान्तत्वे लब्धे
उत्तरार्थपदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम्। सर्वत्र विभाषागोः। यद्यपि छंदसीति न प्रकृतं तथापि यजुष्युर
इत्यादि प्रक्रमां छंदस्येवेदमिति संभाव्येत अतः सर्वत्रैव सुक्तं तद्वाच्ये। लोके वेदे चेति। इह एङः इत्यनु
वर्त्य एङं तस्य गोरिति व्याख्येयम्। तेनेह न। चित्रग्वग्रमिति। प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्तेह। हेचित्र

विषय ४

२३

गोग्रम्। प्रकृतिभाव इति। प्रकृत्यान्तः पाद इति सूत्रात्प्रकृत्ये सनुवृत्तेः। यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धीति सूत्रेनां
तः पादमिति पाठः स्थितः। बाष्ठाभाष्येप्येवं तथापि शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्ये सनुवृत्त इति
भाष्यदर्शनात्। प्रकृत्यान्तः पादमिति पाठोऽपि साधुरेव। नेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विक
ल्प्यते इत्यवधेयम्। अवङ् स्फोटायनस्य। अत्राप्येङः न स्य गोरिति व्याख्येयम्। अगिति सूत्रमिति मुचि
तम्। विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्। गवीति। यत्तु प्राचा गवे इति प्रसुदा कृतं तन्म। सत्यप्यव
डिः। अतो गुण इति परं रूपसिद्धेः। न च सत्यवडिः डेः र्गदेशः स्यात्। स्त्रियां तु याम्यादिति वाच्यम्। सन्निपा
तपरिभाषया यादेशादपोः सुसमाधानत्वात्। न च साऽनित्येति वाच्यं। तावताप्यौत्सर्गिकतत्त्ववृष्टि सि ल्ये।

रूपेणा २

द्वेः। गवाक्षइति। गवा महीवेति विग्रहः। अक्ष्णो दर्शनादित्यचूमासांतः। वातायने रूढो यं पुंस्त्वं
 लोकात्। इंद्रेव। आरंभसामर्थ्या नित्यमिदं। इंद्रेव नित्यमिति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वा दुपेक्षितः। एहि
 कृत्तेति। दूराद्भूते चेति श्रुतः यत्तु कृष्णा एहीति प्राचोदाहृतं तत्र। दूराद्भूते चेसाहौ वाक्यस्य टेरित्यपि
 कारात् न नन्वेति इह स्कोदितिकलोपो न। यणः कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया असिद्धं तस्या ला४
 निवद्वावाच। पूर्वत्रासिद्धीयेनेति नास्ति। तस्य रोषः संगदिलोपेत्याद्युक्तेः। दूराद्भूतेव। दूतमाहू
 नंतच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। दूरात्संबोधनइति उपलक्षणतया व्यानस्य फलमु र्या२
 दाहरति। सकृन्निवेत्यादि। गुरोरनृतः। अपिशब्दे गुरोरगुरोश्चट्टेः श्रुतार्थः। देवइति। अस्म्य एहीत्या २४

इति एवमग्रेऽपि। सर्वः श्रुतइति। तथाचाग्रीत्वे षणे परस्य चेति सूत्रे भाष्यम्। सर्वः श्रुतः साहसमनिच्छता
 विभाषाकर्तव्यइति। साहसं शास्त्रसागः तदनिच्छताशास्त्रमनुसंधानेनापीत्यर्थइति हरदत्तः। वैक
 ल्यिकेष्वनुष्ठानकेशंधर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनित्यतेत्यर्थइत्यप्ये। एतेन द्वैपायनो विरहका
 तस आनुहावपुत्रेति भगवतं व्याख्यातं। श्रुतस्य वैकल्यिकत्वात्। किंच इह पुत्रशब्दस्य वाक्यांतत्वं
 नास्तीत्यपि सुवचम्। आख्यातप्राग्वर्तिनोप्यनुकरणसंभवात्। अपिच। इहास्तु श्रुतः प्रकृतिभाव
 स्तु वैकल्यिकत्वान्नास्तु। तथाच ईचाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यमीग्रहणेन नार्थः। वशा इयं वशेयमि
 ति श्रुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमतेनास्तीति भावः। अपिच। इह प्रकृतिभावोऽलभ एव। अस्तु

प्रौ०म०

२५

तवदुपस्थितेति सूत्रादुपस्थितं नामावैदिक इति शब्दस्तस्मिन्परेऽनुतोऽनुतवत्स्यदिति हितस्यार्थः।
वंचतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आर्षप्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नार्तव्या। दिवचनमिति। सुप्रिडं तमित्यंतग्र
हणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति स्तापितत्वादिति भावः। तेनेह न। कुमार्योर्वधोश्चा
गारं कुमार्यगारं बध्वगारमिति। स्पष्टं वेदभाष्यारौ दिवचनांतं प्रगृह्य संज्ञं स्यादिति प्राचः प्रमाद ए
व। हरी एताविति। इह शाकलं न। अनुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम्। अत्र वृत्तिकारः। मणी
वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीवदंपतीवजंपतीव इति उदाहरणं। तच्च मुनित्र
यानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं स्थिते मणीवोष्टस्य लंबे ते प्रियो वत्स ~~वत्सवत्सवत्स~~

२५

तरो ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते स्वार्थ इति। वशब्द इति। वंप्रचेतसि जानीयादिवार्थे चतद्व्ययमि
ति मेदिनी। ववायथा तथे वैव साम्ये इत्यमरग्रंथव्याख्या वसरे शात्रवं वपयुष्यश इति कालिदासप्रमो
गस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्। कादंबखंडितदलानिवपंकजानीत्यादिदर्शनाच्चेति भावः। अनुपाठान्तरं
वक्ष्यामथा तथेत्यादित्युक्तं। नामलिङ्गानुशासनक्रमे तद्विज्ञस्य च ते रननुगुणत्वात् एतस्य समूहा
दिपर्यायमध्येऽणुफिञ्बुजादीनामनुक्तेष्व। अह सोमात्। इह एकारो नानुवर्ततेऽसंभवादित्य
भिप्रेत्याह। ईदूताविति। ननु उकारानुवृत्तिर्यथार्थास्त्रियो फले वाऽमूआसाते इत्यत्र पूर्वणे वसिद्धे
मूलस्यासिद्धत्वेप्येकारांतत्वादत आह। समरुष्माविति पुंसि पूर्वण न सिध्यति औकारांतत्वादिति

प्रौ० म०
२६

भावः। अदसोमादिति सूत्रप्रतिमूलमीलेनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात्। एकारोपीति। तथा च एकाराननुवृ
त्तितास्य ग्रहफलकमाद्रुहणमिति भावः। अत्रेदं चिह्नं। ईदू सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्। अदसः। एच्च द्विवच
नम्। इत्येव कुतो न सूत्रितं। एवं हि पूर्वसूत्रस्थ मीदूद्रुहणं प्रकृतसूत्रे माद्रुहणं च मास्तु एकदेशानु
वृत्तिक्रेशोपिनेति। शोः। अदसमपीदं संदर्भं शुध्यर्थमुक्तम्। वस्तुतस्तु नुकरणार्थं तया लोकार्थं मपि
संभवसेव। त्वेरापो मेराय इत्यादौ लेइति मेइत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात्। अस्मेइति। अस्मभ्यमित्य ती३
र्थः। भ्यसः सुपांसुलुगिति शो आदेशः शोबेलोपः। निपातः। अनाडिः तिपर्युदासादेवाज्जूपनिपाते लब्धे
निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतं। आ एवमिति। पूर्वप्रक्रांतवाक्यार्थस्यान्यथात्वघोटकोयमा

कारः। पूर्वमित्यं नामं स्याः इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः। आ एवमिति। स्मरणघोटकोयमाकारः। वा
क्येत्यादि। तथा च भाष्यं। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि विधौ चयः। एतमातं डिः तं विद्यादाक्यस्मरण
मोर डिः दिति। अत्रा डिः लक्षण एव तास्य लाघवात्। अन्यस्य डिः त्वर्थसिद्धं ईषदर्थे इत्यादिस्त्वव
युत्तानुवादः। एवं च अप्र औ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डिः त्वादाडो नुनासिकश्च दसीति
प्रवर्तत इति भावः। ओत् निपातः किं। देवोसि। वायवायाहि। संबुद्धौ। सविर्वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ
तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अवैदिक इति। संबुद्धौ किं। अहो इति। अत्र परत्वादिकल्पो माभूत्।
यत्तु ओदित्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति।

प्रौ० म०

२७

या ३

तत्र। तत्र प्रगृह्य संज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः। इकोसवर्णेऽस्यत्र हि पदांतग्रहणमनुवर्तत इति
आकरेऽस्यष्टं। एवं च प्रगृह्या इति सूत्रेऽपि तत्संबन्ध आवश्यकः। गविति च न पदं। अनुकारानुकरण
योरभेदविवक्षाऽर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुसारात्। उजः। निपातएकाजिति प्राप्ते विभाषेयं। उं अनु
नासिक इति। तेनास्मिन्परेयरोनुनासिक इति विकल्पः। यदेतन्नू इति पठसि यदेतदू इति वा तदीर्घ
मित्यादि। एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणं अन्यथा यरोजमिजम्बे से वावक्ष्यत्। मयउजोवोवा।
मयः परस्येति। परादिति तु प्राचः प्रमाहः। षष्ठी निर्दिष्टस्य ह्यादेशा उच्यंते इति भाष्यात्। आदेशा वि
धौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अतएवेदं बलं त्रिपाद्यां विधीयते। प्रकृ

२७

तिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यणित्पदानंतरं मयउजोवे से वावक्ष्यत् यणं चान्ववर्त्तमिष्यत्। इह मयउज इ
तौ परेऽष्टाविंशतीरूपाणि। तथा हि। उज इति प्रगृह्यत्वे। किमु इति। बलपक्षे किम्विति। उं आदेशो किमु
इति। आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन मयउज इति प्रकृतिभावापवादभूतेन। आंतरतम्यादनुनासिकेवकारे। कि
म्विति। अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयो यण इति द्वित्वस्य मकारस्यानविचेति द्वित्वस्य च
विकल्पेन बलपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वयमिति दशकं। प्रगृह्यसंज्ञाविरहपक्षे तु मयउज इति
बलस्यासिद्धत्वादिको यणचीतियणे वा तस्य सिद्धत्वान्मोनुस्वारे वापदान्तस्येति परसवर्णपक्षेऽ
नुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम्। अनुनासिकस्य द्वित्वे हलो यमा मिति लो

प्रौ० म०
२८

पस्यवैकल्यिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णाभावपक्षेऽनुस्वारस्य यत्नान्तराक्षिकेदित्वेदेसं
कलनया चतुर्दश इति शैब्येकारस्याणोऽप्रगृह्यस्येत्सनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ॥ ॥ इत्युच्यते ॥
॥ ॥ स्तोः श्रुना स्तो रिति समाहारद्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वं । श्रुनेति सहयुक्तेति सूत्रे विनापितद्योगं तृतीयैव द्रव्यते ॥ ति३
योग इति । एतदध्याहारलभ्यं । अत्र स्थान्यादेशयो र्यथा संख्यं । निमित्तकारिणोस्तु न । शादिति स्थापकात् ॥
अल्पा च्चरमित्यादौ तु सौत्रत्वात् श्रुत्वं न । तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवसेव । स्तोः श्रौश्रुरिति सुवचम् । न च
तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन यत्तः मात्रा इत्यादिन सिध्येत् । शादिति लिंगेन तस्या इहा
नुपस्थानाभ्युपगमात् । श्रुना ॥ इहापि कार्थिनिमित्तयो र्यथा संख्यन । तोः षीति स्थापकात् । षौष्टुरित्युचि

२८

वाच्यनुनासिक इति ३

तं । ईदृ ईष्टे इत्यादौ न पदांतादिति स्थापकान्न दोषः । सर्वैष्टमिति । ह्रस्वान्तादौ तद्धित इति षत्वं । प्रत्ययेभाषा
यामिति । यत्तु प्राचामयटिनित्यमिति पठितम् यच्च हलन्तप्रकरणेषणा षड्णामित्युदाहृतं । यच्च यरोनु
नासिक इति तत्र व्याख्यातं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यवादिगण इति । यच्चिभंतसौमत्वर्थ इति संहि
तया पाठे तसाविति तात्त्वं दकारं प्रश्लिष्य भलेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् । उदः स्यात् । अनुस्वारस्य यवि
इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह । प्र
र्वसवर्णः स्यादिति । अघोषस्येत्यादि । एतेन सस्यतकार इति प्राचाग्रंथाः प्रसुक्ताः यदपीह च योद्विती
याः शरीत्यस्योपन्यसनंतदतिरभसात् । तच्छिव इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते खरिचे लुक्तं

पौ० म०
२६

। तन्ना। तदोदांतलेन जश्वोपन्यासवैयर्थ्यात्। यत्तु तस्यौत्रेणोक्तं तदोवावसाने इति चर्त्तुते पश्चाच्छिव इत्य
नेन संबंधे सलां जशो न्त इति जश्वे खरिचेति चर्त्तुमिति। तदिति स्थवीयः। जश्वं प्रति अवसाने चर्त्तुस्याप
वादत्वात्। जश्वेशिव शब्दानपेक्षणाच्च। भाविन्यवसानभंगे वावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च। प्रवृत्तस्य वा
निवृत्तिसंभवात्। तदुक्तं अरुत ब्रूहाः पाणिनीया इति। कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयंतीति च। अन्यथा हरिरयमि
त्यत्रापि तदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वा र्थ्यताम्। अथ तनोतीति तदिति किं बतं ब्रूषे एवमपि जश्वेन
दकारोक्तु चर्त्तुते तुल्यमिति तु न न्याय्यं। तुल्यं प्रति चर्त्तुस्यासिद्धत्वात्। यत्तु न मुने इत्यत्र नेति योगं विभज्या
सिद्धत्वमिह नेत्याहुः। तदपि ना। असिद्धत्वे विरूपसिद्धौ निर्विधायां योगविभागस्या गतिक गतिभूतस्ये

२६

हाश्रयणे प्रमाणाभावात्। आक्रंस्यत इति। आडः उद्गमन इति तड्। सुक्रमोरिति नेट्। समसंबंधी विचिरि
ति। समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं अनुवाद्यमोरपियथा संख्यस्येष्टत्वात्। समूला कृतजीवेषु हनृकञ्
ग्रहः इत्यत्र यथा। ऊः। कुक्कुटकोः पूर्वान्तत्वात् प्राड्। कसायैत्यत्र सायराद्योरिति षत्वं न। सुगणदसा ३३
मे इत्यत्र न परान्ताद्योरिति षत्वं न। पुष्करेतीर्थं विशेषेण सीदतीति पुष्करसत्। तस्यापसंयौष्करसादिरा
चार्यः। बाहू। दित्वादिञ्। अनुशतिकादित्वा उभयपदवृद्धिः। उः। सिधुर्। उभयनिर्देशो पंचमीनिर्देशो
बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्मेति। सीतिसप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थः। षट्संतर्ति। धुटश्च
र्त्तुनतकारः यत्वाहुः। चयोद्वितीया इति पक्षे तस्यथ इति। तन्ना। चर्त्तुस्यासिद्धत्वात् अतएव धुडभावे षट्सं

प्रौ० म०

३०

तद्वत्पत्ररस्यगेन। टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पास्योऽश। स्वयःशरइतिसकारद्वित्वेद्वात्रिंशत्। न
चतत्रचर्त्तस्यासिद्धत्वं शंकां। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः। नचशरोच्चीतिनिषेधः शंकाः तस्यसौत्रदि
त्वमात्रविषयत्वात्। अतएवशरः स्वयइतिवार्तिकस्यवत्सरअप्सरइत्युदाहरणं भाष्येदत्तम्। धुटः परा
दित्वंनपदांतादितिष्टुत्वनिषेधार्थम्। अतएववक्ष्यमाणस्तुतिहेवनरुतः। यत्वाहुः। एवमविप्रक्रियाला
घवार्थंनुडेवकर्त्तुमुचितइति तन्न। चयोद्वितीयाइतिपक्षेयकारापत्तेः। श्रुत्वंधुटिसिद्धंवाच्यं। अटतीत्यट्
श्रुतति। इहधुण्ण। शितुकु। शीतिसप्तमीपूर्वत्ररुतार्थीयानइतिपंचम्याः षष्ठीकल्पयतीत्याह। नस्मेति।
ननुप्ररुतोधुडेवास्तुकिंतुका। मैवंशश्चोटीत्यस्यहिपदांज्जयः परस्यशस्वत्स्यर्थआकरेस्थितः।

ता१

३०

एवंचधुटः परादित्वात्सञ्चुत्वंधुरित्यत्रछोनस्यात्। विपूर्वाद्रपेरीणादिकेशप्रत्ययेमध्वश्चोतंत्यभितोविर
प्रशमित्यादौयथा। अतःपूर्वात्तस्तुक्कृतः। नचैवंकुर्वञ्चशतेइत्यत्रपदांतस्येतिणत्वनिषेधोनस्यादितिचे
न। कार्यकालपक्षेवहिरंगत्वेनतुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशेनस्तुश्रुनेतियोगोविभज्यतेनेतिर्ननुर्त्ततेणइ वा ३
तिच। स्तोश्रुनायोगेणत्वंनस्यात्। नकारार्थमिदम्। सकारग्रहणंवर्गग्रहणंचोत्तरार्थं। ततःश्रुरिति। पू
र्वमनुवर्त्तते। एवंचश्चेतिस्मृतेकुर्वन्तसीदतिइत्यत्रपदांतस्येतिणत्वप्रतिषेधोधुटः परादित्वेप्रयोजन
मितिप्राचांश्रंथोपियथोद्देशपक्षेबोध्यः। ननुवदंतिइदंप्रयोजनंवहिरंगपरिभाषयागतार्थत्वात् प्रत्यु
क्तमिति तत्साक्षिकं। त्रिपादीस्येतरेणपरिभाषेयंनप्रवर्त्ततइति सुधुपास्यइत्युदाहरणेस्वीकृत्यासहवि

प्री० म०
३२

वाग्रहणं स्पष्टार्थं। अनुनासिका सर इति तापकारेव सिद्धेः। न हि विकल्पं विना अनुनासिका भावपक्षे इति संभ
वति इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्देनोक्तौ। अनुनासिकात्। ल्यब्लोपेपंचमीत्याह। अनुनासिकं विहायेति
। एवं च संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्साधेनुरानीयतामि सत्रेव संभाविता अनुनासि
का गुणक एवोपस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति। अनु
स्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते। पूर्वोक्तताभ्यामैजित्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरिवेति भावः। विस
र्जनीयस्य। खरीति। एतच्च स्वरवसानयो रिति सूत्रान्मंडुकलुप्त्यानुवर्तते। न च नुस्वारस्यानच्चात्ततः पर
स्य द्वित्वं न स्यादेवेत्याशंकाह। अनुस्वारविसर्गस्यादि। अकारोपरीति। यदितुश्चकारोपरि पठ्येरन्तर्हि

३२

पयः सुयशः सुइत्यादौ णः परस्येति षत्वस्यादिति भावः। अच्चादिति। न चैवं हरिः कर्त्ता हरिं स्मरेदित्यादौ य
णादिप्रसंगः त्रिपादी स्थलेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दाल्कारस्याव
चनांतरेणेति। अचोरहाभ्यामिति कृते पियणो मयं भवसेवेति भावः। पुमः खयीति। पुंसः संयोगांतलोपे कृ
तेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणं। पुंदासादिति। इडुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः। अप्रत्यय
स्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदं। वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येना
न्ययेतु षत्वप्राप्ताविति बोध्यं। ख्याजादेशे इति। आदेशो हि उपदेशो रवशादिः। असिद्धप्रकरणेण त्वानंत
रं रवशाजः शस्यत्वं विकल्प्यते। तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौ प्रख्यंतत्र भवः सौ प्रख्यीयः। यत्त्वस्यासिद्धत्वा

इति ३

वर्जनेति वादिवातिकानि चक्षिउः ख्यात्रितिसूत्रस्थानि तेषां क्रमेणार्थः वर्जनार्थे वर्तमानस्य चक्षिउः खशाञ्जप्रतिषेधो वक्तव्यः अवसंचक्ष्याः परिसंचक्ष्याः असनेति असन्नयोः परतश्चक्षिउः खशा
अप्रतिषेधो वक्तव्यः नृवक्षारक्षः विचक्षणाः अनुदाने तत्र हलादेरिति युच् बहुलमिति चक्षिउः ख्यात्रितिसूत्रं यत्र कसोऽपात्तं तत्र कसोपात्ताः सर्वेषां देशावाहुलकेन संज्ञा छन्दसोर्वाच्याः अन्नादि
सिध्यर्थम् अन्नशब्दे अदोजग्धीति जग्ध्यभावः वधकमित्यत्र गुलिवधादेशः गात्रशब्दे इराधातो गौणादिके णिगादेशः विचक्षणेन त्रस्याजभावः अजिरशब्दे अजेवीति वीभावाभावः ३)

संज्ञा छन्दसोः ३)

प्रौ० म०
३३

इन्वयोपधारितिवुज्जनेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि। एवं च यत्त्वस्या सिद्धतया अम्परत्वाभावात् पुमः
खमीतिरुत्वंनेत्यर्थः। पुंरव्यानमिति। चक्षिउलेपुट्। ख्याजादेशः। ननु आदेश इह उर्लभः। वर्जने प्रतिषे
धः। असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्। ससं। बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वा
र्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयं। तथा च खशादिप्रयोजनगणने वार्तिकं। रुविधिः पुंरव्यानमिति णत्वं प त ४
यारव्यानमिति निष्ठानत्वमारव्यातइति च। शकारेण व्यवधानात् कस्य च इति णत्वं तत्र तथा आख्यातइत्यत्र
संयोगादेरातइति नत्वं न। यत्त्वस्या सिद्धाय ण्वत्ता विरहात्। एवं च न ध्यायेति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्त्तव्य
मिति भावः। न च ख्याप्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यं। तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात्। अत्र च सस्या

यं ३

नत्वं नमः ख्यात्रे इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणं। सस्यानइति जिह्वा मूलीयस्य प्राचां संज्ञा। स इह न। शर्परो विसर्जनी
यइत्यस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः। यदि तु स्वतंत्रो विधातुर्धातुके इष्येत तदा जिह्वा मूलीयस्य दुर्वारतया इदं वार्ति
कमसंगतं स्यात्। मनु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि खशादिर्यत्त्वविधिरप्युभयसाधारणइति
तच्चित्यम्। भाष्ये च क्षिउः एवोपक्रमात् सार्वधातुके कशादिप्रयोगापत्तेश्च। न चैष्टापत्तिः। माधवेनार्द्ध १४
धातुकेष्वेवां खशादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणी कर्त्तव्यत्वापत्त्या गौरवग्रस्तत्वा
च्चेत्यास्तां तावत्। स्यादेतत्। बहवः पुमांसोऽस्मि कुले बहुपुम्रव्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात्। उरः प्रभृतिषु
पुम्रशब्दस्यैकवचनात् तस्यैव पाठात् नेह कप्। सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्वाध एवेति चेत्। इष्टापत्तेः।

प्रौ० म०
३४

संहिताया अविवक्षायां तु रूढं नेति स्पष्टमेव। यत्तु प्राचाख्या धातौ नेति केचिदित्युक्तं तत्र यदि ख्यात्रादेशे
इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम्। स्वतंत्रे धातौ च तर्हि सार्वधातुकविषयेपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापत्तिः।
निर्मूलत्वात्। च किं स्त्रायस्वेति। यत्तु प्राचात्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपदमयुक्तं। त्रायते डिः। त्रायत इति
त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्तिबन्तादाचारकिविवा बोध्यम्। प्रशानिति। प्रपूर्वाद्याम्यतेः किप्। अनु
नासिकस्य क्तीति दीर्घः। मोनो धातोरिति नः। तस्या सिद्धत्वा नलोपो न। नृये। पकारोपर्यकार उच्चारणा
र्थः। तेन नृः पुनातीत्यादि सिद्धं। उभयथर्शु इत्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः। फलित इत्याशयेना
ह। रुः स्यादेति। कुघोः। सूत्रे स्वर्परत्वादिसर्गः जिह्वा मूलीयस्य स्वर्त्वात्। स्वर्परेशरीति विसर्गलो

३४

पः जिह्वा मूलीयस्य शर्त्वात्। वाशरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कमावुच्चारणार्थे। चादिसर्ग इति। यत्तु
प्राचायादिकल्प इत्युक्तं तन्नाः कः पाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात्। कानाम्नेडिते। कान्का
नीतिवाच्ये आम्नेडितग्रहणं यत्र दिरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत्कान्कान्यशयसीति एकः किंश अव ३
ब्ः प्रश्ने। द्वितीयः क्षेपे। काकुत्सिता न्यशयसीत्यर्थः कस्कादिषु च। अत्र प्राचापणु विसर्जनीयस्य कः
पौनेत्युक्तं। नासौ सूत्रार्थः कः पयोरस्वरितत्वात् नञश्चाप्रकृतत्वात्। किंतु आर्थिकार्थकथन
मेतदिति ध्वनयन्नाह कः पयोरिति। कौतुक्यत इति कुतः कुत आगत इत्यर्थेऽव्ययास्यपि प्रा
प्ते गणपाठसामर्थ्यादण्। सर्पिष्कुंडिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तत्रैव

प्रौ० म०

३५

क्ष्यते। सेनासुरेति। यदि हि अस्मत्कु स्यात्तर्हि अस्मच्चर्त्वे सति च द्वयं स्यात्तं निपातपरिभाषया चर्त्वा प्रवृत्तौ
तुल्यकारोपरिचकारः श्रूयेतेति भावः॥ ॥ इति हल्संघिः॥ ॥ शर्परि। सत्वादेरयमपवादः। यदि तु शर्परिनेत्ये
वोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धे विकृष्टोऽऽकः षौ स्यातां। वासः क्षौमं अद्भिः सातमिति। विसर्जनीयवच
नानुविकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह। नत्वन्यदिति। तदेव स्फुटयति। इहेति। सोपदादौ। अपदाद्योरिति।
सूत्रे तु व्यस्येन एकवचनं। यदि तु स्वरविशेष्यते अपदादौ स्वरीति तदा यथा श्रुतं साधु। किंतु स्वरीति मं
डुकलुसाऽनुवर्त्यमिति क्लेशः। न चानुवृत्तेरुत्तरत्राप्यावश्यकता। स्वरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनु
वृत्तेर्निष्फलत्वात्। पाशकल्पककाम्ये धिति वृत्तिः संभवप्रदर्शने तन्न तु परिगणनं। अन्यस्या संभवा

३५

त। प्रातः कल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषयेशक्तिमत्सरत्वं। दोषा
भूतमहः। दिवा भूतारात्रिरिति वत्। गीः काम्यतीति। इह इणः ष इति बलं नात्रापि काम्ये रोरेवेत्यस्या
नुवृत्तेः। यदि तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधे विपूर्वेण सत्वं स्यात्। इणः षः पूर्वस्यापवादः।
इदं सूत्रं स इति च द्वयमप्युत्तरत्रानुवर्तते। तेन यथा संभवं इणः परस्य षः अन्यस्य स इति विवेकः।
पुरः प्रष्टव्या इति। पृथालनपूरणयोः। भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। तदंताज्जस्। जसंततां स्फुटी कर्त्तुं
पूः पुरा विलुपन्यस्तं। इडु उपधस्य। इडुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति
वैयधिकरण्येन संबंधः। अप्रत्ययस्येतितु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते। संभवतिसामानाधि

श्री०म०
३६

करणेवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। अग्निः करोतीत्या-
दौ स्यान्निबद्धावेन तत्र सिद्धेः। नचातिदेशप्रतिनिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यं। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव
सिद्धत्वस्थापनात्। अतएवाग्निरित्यादौ रीर्विसर्गः सिध्यति। अन्यथा अपदान्तत्वात् न स्यात्। विसर्गवि-
धिसु पुनरित्यादौ च रितार्थः सापकं च विशेषावेक्षं। तेनाचः परस्मिन्निति निपाद्यां न प्रवर्तते। एवं
च पूर्वत्रा सिद्धेन स्यान्निबद्धितिसिद्धांतं युक्तिमूलको ननु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकोस्तु मे-
स्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न। कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठे न उ-सि
उ-सोरतउकारात्परस्य षत्वं नेति स्थापनात्। एवं च अप्रत्ययस्येति दपि व्यधिकरण एवेति हरदत्तोक्तं ना-
ये

तीवार्त्तव्यं। मातुरिति। अत्र हि तत्र तउदित्सेकादेशशास्त्रं विसर्गप्रतिपरंपरया प्रयोजकं। आकरेतु एकादे-
शानिमित्तादिति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। मुहुः कामेति। इह
कुधोः कः पाविति प्रवर्तते। रत्तौ तु मुहुस्का मेति कचित्सकारः पठ्यते तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः। द्विस्त्रि-
श्चतुरिति। इह द्विस्त्रिभ्यां मुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोपि मुजंत एव ग्रहीष्यते। कृत्वोर्थग्रहणं तु सापकं
साहचर्येन सर्वत्र व्यवस्थापकमिति। तेन दीधीवेवीर्यमित्यत्र धातुसाहचर्येणागमस्येदो ग्रहणं। उभयत्र
विभाषा चेयं। चतुरित्यस्य इडुपधस्येति प्राप्ते इतरयोरप्राप्ते। नच तयोरपि इडुसोः सामर्थ्येन सिद्धिः
शङ्का। इतः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वतश्च तत्र ग्रहणात्। चतुष्कपाल इति। इडुपधस्येति निषेधः। व्यपेक्षा विरहेपी

प्री० म०
३७

ति। तिष्ठतु सर्पिष्कुंडिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुंडिकामादित्यत्रेत्यर्थः। यत्तु पा
शयणिका आहुः। कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकादीनां पाठोत्तरपदस्येत्वेऽपि बलार्थ इति तद्वाच्यविरोधादुपे
क्ष्यम्। अयः सहितेति। नत्वयसो विकारः। जानपदेति डीष्प्रसंगात्। अयस्कणीति। अय इव कर्णौ यस्य
। नासिकोदरोष्ठेसादिनाडीषु। अयः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या। अयस्य
इति। मयूरविंशकादिवात्समासः। शिरस्य इति। षष्ठी समासः॥ ॥ इति विसर्गसंधिः॥ ॥ ससजुषो
रुः। पदस्येत्वनुवृत्तं ससजुभ्यां विशेष्यते। विशेषणे न तदंतविधिः। न च सजुः शब्दांशो ग्रहणवता पातिप
दिकेन तदंतविधिर्नास्तीति निषेधः शंकाः। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् सांतं सजुषु शब्दांतं च यत्तदंत

३७

स्य रुः स्यात्सचालो यस्य। एवं स्थिते फलितमाहुः। पदान्तस्येति। सजुषु शब्दस्येति तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः। तेन स
जुषु इत्यादौ नातिप्रसंगः। न च सजुरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं। येन
विधिरिति सूत्रेशब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात्। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परि
भाषादयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहुरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च। एवं च परमसजुभ्या
मित्याद्यपि निबन्धः। एवं स्थिते इह सजुषु शब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत इत्यवधेयं। भो भगो॥
असंधिः सौत्र इति। भगो अघो शब्दयोरोकारस्य अकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वात्नेत्यर्थः। यदितु भो स भगो स
अघो स इति सांतरांतवानुक्तस्य भो इत्यादीनां त्रयाणां अलो यस्य स्यादपूर्वस्य रोश्चेति वाक्यभेदेन व्याख्या

प्रौ० म०

३८

यतेतर्ह्यसंधिर्न्याय्य एव। युक्तं चैतत्। अन्यथा विभोरिदं सुप्रभागेर्यस्य सुप्रभगुक्तस्य सुप्रभगोरिदं रघो
रिदमित्यत्राविमलापत्तेः भवति स्यंभोशब्दादिपूर्वोरुः। न वात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वाद्ग्रहणम्। वि
भाषाभवद्भगवदधवतामोच्चावसेतिवार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपिला
क्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यं। रुः विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्। न नुरोरुकार
स्यानुबंधत्वाद्देफमात्रं विसर्गस्य स्थानि। तथा चानल्लिधाविति स्थानि वद्भावेन स्यादित्याशङ्काह। न ह्य
यमिति। यथाऽग्रहीदित्यत्र ग्रहो लिटीति दीर्घस्य स्थानि वद्भावेनेट्त्वादित् ईटीति प्रवर्तते। एवमिह विवि
सर्गस्य रुत्वा घत्वं प्रवर्ततेति भावः। तथा च स्थानि वत्स्त्वे भाव्यं विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इदं नामेति

३८

द्भगवत्

। इतोपि हेतोर्द्धात्वं गेत्वादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयं। निपाता इति। भो भगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृ
तिगणत्वात्तत्र बोध्याः। तथा च विभाषा भवदिति वार्तिकेनाश्रयणीयं। अन्यथा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो
हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरि हरौ भो विद्दृद्भोगं गे इत्यादिन सिध्येदिति भावः। एतच्च वृत्तिकार हरदत्तादि
मतेनोक्तं। भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेत्यादिवार्तिकमारब्धमिव। किंतु निपातोपि भोः शब्दोऽस्ति। तेन
द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः। युक्ततरं चैतत्। हे भवन्निति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्।
तस्य च वार्तिकारं भ एव सिद्धेः। स्युः पाट्प्याङ्गहै हे भो इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्र
योगायोगात्। किंच। अत्र भवान् हरिः तत्र भवान् ततो भवानिति वत्तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्य

प्रौ० म०
३६

ति। इतराभ्योपि दृश्यन्ते इति सर्वविभक्त्यन्तात् तसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात्। किंच। आमंत्रितत्वे पैदात्परस्या
ष्टमिकनिघातः। आमंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भावः। सुवामंत्रित इति
परांगवद्भावश्चेत्यादिसर्वसिध्यतिनखन्यथेति दिक्। भगोअघो इति निपातावपियदिप्रामाणिकौ त
हिस्तां नाम। आमंत्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकाय तैवेति सुधीभिराकलनीयं। यत्तु वदंति। सकारान्तानेवै
तान्निपातानां स्यात् रुलौलेभाष्ये प्रत्याख्याते इति। तदतिरभसात्। स्यादेतत्। निपातानामभ्युपगमे यत्नवि
धौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु संबुध्यन्ताः। लाक्षणिकत्वादिति चेत् मैवं। स्वरितेनाधिकार इ
त्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्षानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्। शु

३६

वश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति
हरदत्ताद्युक्तेश्च। न वैवमपि प्रभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिः परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्र
हणेऽप्यत्रेषामग्रहणात्। व्योर्लघु। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः सचांतरतम्याद्द्वयवः यस्य यः इत्या
ह। व्याविति। ओतो गाग्यास्य। ओकारादिति। यत्तु ओकारांतादंगादिति प्राचा व्याख्यातं। तत्र। अंगस्याप्रकृ
तत्वात्। असंभवाच्च। न ह्युराहरणेषु ओकारान्तमंगमस्ति हलिसर्वेषां। यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते
। भोभगोअघो पूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु मयपिसंभवति। वक्ष्यकरोतीति। तथापि तत्रलोपाप्रसंगः। अ
शीत्यनुवर्त्य अशाहलो विशेषणात्। वक्ष्यहसतीत्यादितु अनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र

श्री.म०

४०

तुपदान्तत्वंनास्ति। गमूतिरित्यत्र तुवकारप्रश्लेषान्नवलोपइत्युक्तं ननु देवानम्या इत्यादौ लोपो व्यो रित्येव
सिद्धं। मैवं। तं प्रति यत्नस्या सिद्धत्वात्। देवायां तीत्यत्र वत्परत्वाभावाच्च। अहोरात्र इति। रात्रा न्नाहः पुंसीति
पुंस्त्वं। अहोरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्वर्चक्षारथिरः सत्यशुभ्रः विप्रः कविः काव्ये
नास्वर्चनाः इत्यादिग्राह्यम्। तद्वद्वृत्तिः। उदित्वेन बं कृत्वा यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टत्वढ
लोपाः। यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्ना। तत्र ढलोपस्यैवाभावात्। तथाहि। दृढस्थूलवलमोरिति सू
त्रेण दं हेर्नकारहकारयोर्लोपस्तकारस्य ढत्वं च निपासते। नत्वसिद्धकांडस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः। दादेर्द्धातो रिति
घत्वेन बाधात्। न च इडभावो ढत्वं च निपासते। धत्वष्टत्वढलोपास्तु भविष्यसेवेति वाच्यं। तथा सति परिदृढ

४०

ये सत्रत्यपिलघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात्। पारिदृढीकन्येत्वाणिजोरिति ष्यङ् स्यात्। ढलोपस्या सिद्ध
त्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितं। यत्तु प्राचा व्याख्यातं दं हेरेवेदं निपातनं दृढवृद्धाविति तु प्रकृत्यंतरं तस्य नि
ष्ठायां मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादित्वाभावेर्वदुहे सत्रवेतियोगविभागासक्षेपत्वाभावे ढत्वे ढलोपे च प्रत्युदाह
रणमिदं द्रष्टव्यमिति तत्र। उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्। तदाह वामनः। अथ दृढिः प्रकृत्यंतरमस्ति त
स्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति। युक्तं चैतत्तद्वत्तथाहि। अस्मास्ते रयून स्यात् ष्यङ् च स्यात्। उत्वमेवेति।
सिद्धा सिद्धयोरुत्पलत्वेन विप्रतिषेधे परमि सस्यावृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वात् उत्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तं पू प्र
वृत्ता सिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावात् उत्तरस्येति। एतेन विभक्तिकार्यं प्राकृपश्चादुत्वमत्वे इत्यादि व्याख्यातं।

प्रौ०म०

४१

शो४

सूत्रे सुप्रतिपृथक्पदलुप्तषष्ठीकमिसाहं एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीयः सुस्तस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहितइति
व्याख्याने तु परमसरदाति परमैषददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसंबंधाश्रयणे लिंगत्वनञ्जसमासइति
बोध्यं। अकोः किमिति। साककयोः शब्दान्तरत्वादप्रसंगइति प्रश्नः। एषकइति। अकोदिति प्रतिषेधएव त
न्मध्यपतितस्तद्गृह्यतइति परिभाषां तापयतीति भावः। बहुलग्रहणेति। अतएव लोपविना पादपूरणे
पिक्वचिद्भवति। सास्मा अरंसः अस्मैइति छेदः॥ ॥ इति स्वादि संधिः॥ ॥ अर्थवदधातुः प्रत्ययप्रत्ययांतं
चेति। सूत्रे तत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः। तथा हि। प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृतक्रियेति सूत्रेण तद्विज्ञातं
स्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्। न च तत्रापि तदन्तर्गतास्यमिति वाच्यम्। अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तर्ग

४१

हणात्। प्रशंसायां हि मतुप्। एकार्थभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसा मूलम्। न चार्थवदित्यस्य प्र
वसूत्रे चरितार्थता। धातुप्रत्ययपर्युदासे नैव तल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तवर्जयित्वे तु चितमेव। यदि तु प्र
त्ययो न पर्युदस्येत तर्हि सात्यदाद्योरितिसातिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अर्थवदितिकिम्। धनं वनमित्यादौ प्र
तिवर्णसंज्ञाभावात्। तस्यां च सत्यां स्वादयस्युः। ननु संख्याकमदि रभावानभविष्यन्तीति चेन्न। एकव
चनमुत्सर्गतः करिष्यतेइति सिद्धान्तात्। हुंफ्यादिभ्यश्च सोर्द्वारत्वात्। न चार्थवद्ग्रहणपरिभाष
यानर्थके न स्यादिति वाच्यम्। तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वं। अधातुरित्यादि पर्युदासबलेन त्वा
यद्यप्यर्थवत्वं लभ्यते तथापि उत्तरार्थे न दिसुक्तम्। एतच्च सुप्रतिपृथक् इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। यत्वा

त्वा २

प्रौ० प्र०

४२

हुः। पर्युदासोनार्थवत्वं गमयति अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीते यावक इति अधिपूर्वस्य
वेडः प्रयोगात् विशिष्ट एवार्थवान्तु केवलः। इडध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थोपा
त्। एवं कल्पनार्थकः यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतिः। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां अकर्त्तरि चकारके
इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां न जिवमुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। धातुरनर्थ
क इति तावद्वाहृतम्। क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात्। आरोपितत्वादिति चेत्। सत्यम्। तावत्तैवेष्ट
सिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव। परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सि
द्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्येव वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं

समीहत इति। कथमन्यथा इडो द्विर्वचनमाडादयश्चस्युः। तथा च प्रत्याहारान्निके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके
अध्येति अधीते इत्यत्र इकारोर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्। एवं कल्पनार्थोप्यर्थवानेव स्वार्थिकानां प्रकृत्य
र्थनैवार्थवत्वात्। कल्पनामात्रमिति चेत्। उक्तोत्तरत्वात्। नैषा कल्पनाशास्त्ररुत्संमतेति चेत्। द्वितीयतती
यचतुर्थतुर्माणि इति सूत्रे पूरणत्वात् अन्वयस्य पूरणार्थताया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्यय इ
ति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्ररुतोऽपि संमतमेवेदम्। यदपि ओषधेश्चेत्यादि तदपि न। अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्र
वृत्त्या इष्टसिद्धेः। इष्टस्थलेऽप्यैव नैव न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च। अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वे
ऽर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च। उन्नयार्थस्यापि इह किंचिन्नमो इति न्यायेन इह करणस्य फलत्वाच्चित्वा

प्रौ० म०
४३

ताओषधेश्वेसादौविभक्तिकारकग्रहणयोरेवैशंसतिप्रसारमानसंभवाच्चेतिदिक्। अधातुरितिकिम्। अह
न। नलोपोमाभूत्। नचकार्यकालपक्षेप्रत्ययान्तत्वेनपर्युदासोस्तुइतिवाच्यम्। प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासा
प्रवृत्तेर्नडि संबुध्योरितिनिषेधेनज्ञापितत्वात्। कथमन्यथाराजेत्यादौनलोपः स्यात्। अप्रत्ययः किम्। हरि
षुकरोषिश्चत्रसुप्रसिपोर्माभूत्। अप्रत्ययान्तः किम्। तत्रैवविभक्तिविशिष्टयोर्माभूत्। नचान्तवद्भावेनका
डेकुञ्जेइत्यादौप्रातिपदिकंत्वंस्यादेवतथाचरुस्वोनपुंसकइतिरुस्वत्वंसोरुत्पत्तिश्चस्यात्इतिवाच्यम्। का
र्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः। यथोद्देशेपिविभक्त्येकादेशोनान्तवत्तत्प्रत्ययधिकरणेचेत्यादिनिर्देशात्। रुस्वोन
पुंसकइतिस्त्रेप्रातिपदिकग्रहणंवाउक्तेर्थेसामान्यापेक्षंज्ञापकमस्तु। यत्तुवदन्ति। प्रत्ययपर्युदासोनकर्त

व्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैवगतार्थत्वात्। अपदेशिवद्भावेनतस्यापिप्रत्ययान्तत्वादितितन्ना। प्रत्ययग्रहणेयस्या
त्सविहितस्तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्यचअतथात्वात्। अन्यथात्वदुक्तरास्यामुत्तिङोरपितदन्तत्वंस्यात्। तत्कार
थाचहरिषुकरोषीत्यादौषत्वन्नस्यात्सासदाद्योरितिनिषेधात्। अधातुप्रत्ययावितिसिद्धेनत्रद्वयोपादा
नंस्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणंश्रुत्यनुरोधात्। तथाचाथर्वणेपठ्यते। कोधातुः किंप्रातिपदिकंकः प्रत्ययइ
ति। डिथ्यादीन्यवुत्पन्नानीहोदाहरणम्। अमुत्पत्तिपक्षस्यचेदमेवज्ञापकमितिप्राञ्चः। यत्तुमुत्पत्तिपक्षेपि
निपातार्थमनुकरणार्थंचेदमितिहरदन्तेनोक्तम्। तच्चिंत्सम्। तत्रापिप्रकृत्यादिकल्पनासंभवात्। वस्तुत
स्तुमुत्पत्तिपक्षेपिबहुपदवइत्याद्यर्थस्त्रम्। नचैवंबहुचूर्वंमिसेवसूत्र्यतामितिवाच्यम्। मूलकेनोपदेश

मिस्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात्। नच समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासग्रहणं स नियमार्थत्वायोगात्। कृतञ्चित्तसमासाश्च। अर्थवदित्यनुवर्तते। तस्मात्प्रार्थितदन्तविधिः। नहि जहत्स्वार्थां वृत्तौ कृतान्तद्वितानां चार्थोक्तिभूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह। कृतञ्चित्तान्ताविति। लिङ्धुकृत्स्यादौ अधातुरिति। कर्त्तृस्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम्। नियमार्थमिति। नच प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्कम्। वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनि यमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवम्। अन्तरङ्गस्यापि हल्ङादिलोपस्य लुग्वि

षयेऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञायाः एकदेशविरुतन्यायेन विभक्तिलुक्पिसुलभत्वात्। अतएव गोमस्त्रिमस्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेवा न चैवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न। अर्थवदित्यनुवर्तते रुक्त्वा स्यात्। कथं न हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्भिन्नाहकमानादेवेति ग्रहाण। असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्देऽपपदे स्वश्रविधीयते। उपोच्चारितम्पदमुपपदम्। पदं च सुप्तिङन्तमिति। नियमशरीरमाह। यत्र संघातेति। पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्यान्तद्वितग्रहणस्यौपगवादौ कृतार्थत्वात्। पूर्वो भागः पदमिति किम्। बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञायथा

प्रौ० म०

४५

स्यात्। तेन बहुपटवइत्यत्र प्रथमजसोलुकि बहुपटुशब्दस्य वित्त्वरपुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। यद्वा
प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयको नियमोस्तु। नच आयपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः
संज्ञास्यादिति वाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति न तत्तरपरार्थमात्रेयेन पुरु
षावित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नचैवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा
दुर्वार। कुरुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवम्। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्धाधात्। ए
वं च कृतद्वितेति सूत्रे कुरुहणपरिभाषानोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वम्। यत्तु वदन्ति। समासग्रहणं न
नियमार्थं किन्तु विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम्। वृत्तिश्च द्विधा। शक्तिर्लक्षणा च। नच सा समासे स्तीति।

४५

अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धान्ते तावदेका र्थाभावाभ्युपगमादृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव। मीमांसकमतेऽपि लक्षणास्येव
। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैयायिकरीत्योच्येत। तदपि न। बहुपटवइत्या
द्यसिद्धेः। तद्विग्रहणतद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पञ्चतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किंचैवं कुरुहणपरिभाषयामूल
केनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तान्तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रा
तिपदिकसंज्ञावक्तव्येति गतार्थम्। येषां चोत्पत्त्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम्। अवयति। अनुकरणेषु तु अनुकार्ये
ण सहो विवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम्। भूतत्वायामिति यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञास्यादेव
। भुवो बुगिति यथा। लिङ्गविशिष्टस्येति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अ

भेद २

प्रौ० म०
४६

यस्कृभी। अतः रुकमीति सत्वम्। तद्विकं सादिभूतरपदेषु विधीयते। किंच कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्ठव
दिति टिलोपः। एवं यामिनयन्सहानि इत्यत्र आचारे किपि च फलम्। ज्याभ्यां प्रागिति। तेन लोहिनिका आर्य
काच सिध्यति। तथा हि स्वार्थिकत्वेनान्तरंगः परश्च लोहितान्मणावितिकन्डीपं बाधेत। ततो लोहितिके स्ये
व स्यादिष्यते तभयम्। डीप्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ज्यन्तात्कनिरूपद्वयं सिद्धम्। वर्णादनुदात्तादिसस्यैकल्पि
कत्वात्। आर्यशब्दात्तु न सामिवचन इत्यत्र सापयिष्यमाणो सन्न स्वार्थिकोपिकन् आब्रह्मणसामर्थ्या
त्पूर्वनप्रवर्तते। तेन उदीचामातः स्थानेयकपूर्वमा इतीत्वविकल्पः सिध्यति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोम
क्तेति न सिद्ध्येत्। बहुगोमब्दत्वात्पः प्रागुगिल्लक्षणडीप्प्रसंगादिति चेन्नैवम्। अकृत एव समासे लौकि

४६

कप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासांतः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात्। सच विभक्तेः पुरस्तादित्ये
कोपरस्तादिति पक्षे तु तद्विज्ञानत्वात् सुबलुकिपुनः सुपित्वरुते समास इति सिद्धान्तः। तस्मादन्तरंगादपि तद्वि
तात्प्रागुच्चापोः प्रवृत्त्यर्थं ज्याप्ग्रहणमिति स्थितम्। यत्वाहुः। आग्रहणं स्पष्टार्थमिति तदनेन प्रयुक्तम्। वस्तु
तस्तु। ज्यापोर्ग्रहणं मास्तु सुवन्तात्तद्वितो सति द्वितीह निष्कर्षः। सुपः प्रागेव ज्यापौ प्रवर्तते। स्वार्थादिप्रयुक्त
कार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादिसवधेयम्। सुडः स्योरिति। सौरुकारो अर्बणस्त्रसाविसत्रविशेषणार्थः। अ
सीलुक्ते हि असकारादविसर्थः स्यात्। तथा च वाजमर्व सुपयउस्त्रिया सुइति न सिद्ध्येत्। उः सेरि कारो यु
ष्मदस्म ज्ञां उः सो शिसत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। मदित्वेकवचनस्य चेत्सत्रपंचम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषा

ति ३

श्रीम०
४७

दन्त्यस्यऽसोत्रग्रहणं भविष्यतीत्युच्येत। तर्हि टाडः सिडः सामिसेतदर्थः। जशसोर्जकारशकारौ जसः शीतस्मा
छसोनः इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न। जसो जकाराभावे औड
स्य आख्यात। ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि संभाव्येत। एवं शसः शकाराभावे औटोडित्वं संभाव्येत। अ
तो सन्देहार्थं नत्करणौ चित्वात्। औट्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तु टाडः सीति विशेषणार्थः
। डे प्रभृतीनां डः कारो घेडितीति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं सर्वेषां सफलत्वेपि संज्ञार्था इ
ति प्राचो ग्रन्थोऽसंगत एव। सम्पक्कृतानं संज्ञाः तदर्थं विशेषणार्था इति यावत्। इति भंक्ताभ्याख्यानेपि क्लृष्ट
त्वमेवेत्युपेक्षितम्। तिडः स्त्रीणि त्रीणि इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणीति पदं तां न्येकवचनमिति सूत्रं च सं

४७

पूर्णमनुवर्त्तते इति व्याचष्टे सुंपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्चेति वी
प्सायां प्रथमा तात् शस्। यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम्। शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायो
गात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात्। यत्ताहुः। सर्वस्य द्वे इत्यत्र एकैकशो द
दातीति भाष्यप्रयोगात्। तां न्येकेति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्वेति तन्न। उदाह
तभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनमित्युपक्रम्य हितयथा। ए
कैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम्। व्याख्यातंच कैयटेन। अल्पार्थोप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्वि
वचनेव हूल्यार्थादिति शस् प्रत्यय इति। नचैषोर्थः प्रकृते संभवतीत्यास्तान्तावत्। राम इति। संज्ञाश

प्रौ० म०

४८

द्वोयमयुसन्नइतिपक्षेअर्थवत्सूत्रेणप्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेघापवादेनहल
श्चेतिघञारमन्तेऽस्मिन्नितिबुद्ध्यादनेतुक्तद्वितेतिस्त्रेणेतिविवेकः। सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ
। एकविभक्तौयानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणनलेकशेषे निमित्तम्। एवं च अनैमित्तिकत्वेनांत
रंगोयमेकशेषः सुबुद्धतेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येततर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद्वन्द्वश्च प्रवर्तते॥
आरब्धेलेकशेषेऽनेकसुवन्तता विरहाद्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः। सरूपाण्येवेति। ए
तच्च उत्तरसूत्रस्य एवकारस्येहापैककर्मणाल्लभ्यते। तेन मातृशब्दोर्जननीवाविपरिच्छेदवाचिनो नुर
नैकशेषः। मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात्। एक एवेति। एतच्च सहविवक्षाया

४८

मेव प्रवर्तते इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत्। यत्र सने कार्यस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथा भूतो वि
षयः। इदं च इदितो नु म्धातोरिति लिङ्गाल्लभ्यते। न्यायाच्चा तथा हि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थमिधायीति
स्थितेश्चूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति। यद्वा। पूर्वसूत्राद्वन्द्वे इत्यनुवर्त्यद्व
न्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम्। स्यादेतत्। द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु। मैवम्। पंथानौ पंथान इत्यादौ समासान्तापत्तेः।
करोकरा इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक्। यत्तु प्रा
चारामराम औ इति स्थिते इत्युक्तम्। एक एव शिष्यते एक विभक्तौ परत इति च तत्रेऽस्य मुक्तिसंभवः। रामरा
म इत्यत्रावयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्मिन्निति लितेनार्थवत्वात्। न चार्थवत्वेनैव समासग्रह

प्रौ० म०
४८

णस्य नियमार्थत्वा नैवमिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदत द्विषयको नियम इत्युक्तत्वाद्गुह्यपटव
इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्चा तथा चैकाच्चा द्विर्वचनन्यायेन समुदाये प्राति
पदिकादेव द्विर्वचनाद्युत्पत्तिस्तावताप्यवयवार्थानां संख्या न्ययेनानुग्रहसंभवात्। न चैवं रामकृष्णवित्या
दिष्वपि द्वंद्वविनैव समुदायादिभक्तिः स्यात् इति चेन्नैवंम्। द्वन्द्वविधावनैकं सुवन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाच्चा
द्विर्वचन्या यस्य बाधादिति दिक्। इत्यमुक्ति संभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परतः इति पक्षः किमर्थमु
पेक्षित इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मात मातरौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। न चैकविभक्ता वित्यावर्त्य एव
कारं चानुवृत्त्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशे

षविशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम्। सहविवक्षाया मित्यस्यावश्यकत्वा
दन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेव इत्यादौ अतिप्रसङ्गात् च। प्रत्युत आवृत्त्या
उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिध्येत्। तथा हि। भिक्षा इति आम् अइति स्थितेऽन्तरङ्गानपि वि
धीन् बहिरंगोपीति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। किं
च रामा वित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च वृद्धिरेचीति एकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत
आश्रयणं तादिवद्भावाभावादिति दिक्। यत्तु प्राचा व्याख्यात्रापक्षान्तरमुपन्यस्तं स विभक्तिकानामेकशेष
इति तन्ना निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यप्राणे एकवचनश्रवणप्रसंगात्। अथोच्येत। युगप

प्रौ०म०
५१

नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादि। यच्च समुदायादेकस्या विभक्ताविति पक्षं प्रसारय्या यपुनराहुः। रामराम औ इति
स्थिते इति। अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूल्यतेन तु लौकिकं अलौकिके च विभक्ते कादेशादिकार्यं न प्रव
र्तते प्रयुक्तानामेवा न्वारय्यानादित्यादितत्सर्वं सन्दर्भं विरुद्धं न्याय विरुद्धञ्च। प्रयुक्तानेव सन्वारय्यातुं अलो
किकमुत्प्रेक्ष्यते शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिके केष्वेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते अग्निपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसव
र्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपा लाभात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तान्तावत्।
अग्निपूर्वः। अम्पचीति। अग्निमोचतस्मिन्मोऽवयवेऽचीति यावत्। इको यणचि सज्ग्रहणस्यानुवृत्तेर्नि
र्वाहत्वात्। पदास्यैरिवाह्येसादिनिर्देशाश्चेहलिङ्गम्। तस्माच्च सः। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परा
तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं न। एवमक्षाद्दहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यां यो च तस्मिन्नित्यादिवोध्यम्। २

५१

मृश्यते। शस इत्यवयवषष्ठी सचावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोवयवस्येति। तदेतदा
ह। परोयः शसः सकार इति। परोयः शस इति तु नोक्तमसंभवात्। न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घततः परः शस संभ
वति। अट्कुघाङ्। रषाभ्यामिति पंचमी निर्देशाद्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम्। तर्वेर्ववायोऽसंभवी। ए
कैकमात्रव्यवाये इत्यपि नार्थः। शुभादिषु शुभशब्दपाठसामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादि निर्देशाच्चेत्यभि
प्रेत्याह। यस्तैर्यथा संभवं मिलितैश्चेति। न च एवं आदर्शनेत्यादौ अतिप्रसंगः। न च अडादिभिरेव व्यवधा
ने इति नियमः। अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्तसम्। योगविभागोऽत्र बोध्यः। व्यवायेपीत्येको योगः वि
ध्यर्थः। अट्कुघाङ्। नुमित्यन्योनियमार्थश्चान्नसोभिसोलुक्। निषेधवाचितुमिति। तेन पर्याण्डमित्य

त्रस३

प्रौ० म०
५१

त्रउपसर्गादसमासेपीतिणलंसिध्यतीतिभावः। नुमग्रहणमिति। तस्यानिकस्यस्वाभाविकस्यचातुस्वारमा
त्रस्योपलक्षणमित्यर्थः। तेनट्टहिट्टाविदितानुम् तस्यानुस्वारः। तं हूहिंसायांम्। स्वाभाविकोऽत्रानुस्वा
रः। ट्टहणम्। तं हणम्। उभयत्रापिणलंसिद्धम्। इविप्रीणने। प्रेन्ननम्। इहकृत्यचइजारेः सनुमइतिणल
न्ना। यथानक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसर्जयेदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषो पलक्षणत्वात् सप्तपिदिवान
क्षत्रदर्शने वाङ् विसर्ज्यते। उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। त्रौतु असत्यपि दर्शने विसर्ज्यते। त
स्य सत्वात्। तथेहापि बोध्यम्। नन्वेवं नुमग्रहणं व्यर्थम्। अनुस्वारस्याट्टत्वेनैव संग्रहात्। उरः केनेत्या
दौ विसर्गजिह्वा मूलीयादिव्यवधाने स्वेवैव गतिरिति चेत् सप्तमिसाह। तच्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या

नक्षत्र ३

रा ३

५२

त्याज्यं १

नुं विसर्जनीयेति सूत्रे नुमग्रहणं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथाऽसंभवात्। नहिषत्वप्रवृ
त्तिवेलायां संपीर्णाद्यादौ नुम्लभ्यतेषत्वस्या सिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिनुइत्यत्र संभव
त्येव तथापि तत्रैवातिव्याप्तिवारयितुं लक्ष्यानुरोधानुम् स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीमैव व्याख्याना
त्। तस्य च शर्त्तेन तद्व्याप्यतेषत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्। मैवम्। उक्तरीत्या तत्रत्य विसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्या
नसंभवेपि नियमार्थं नुमग्रहणम्। तथाहि। अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वन्तर्हि नुमस्थानिकेनैवेति नि
यम्यते तेन पुंस्त्वित्यादौ षत्वनेति दिक्। यस्मात्प्रत्ययविधिः। अत्र प्राचोक्तं यस्माद्वातोः प्रातिपदिकादिति
तन्ना। तिउः न्नादीनामपि तरवादिकं प्रसंगत्वात् संकोचस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यामणइत्यादौ वृद्धभावापत्ते

प्रौ० म०
५३

श्चानहिप्रातिपदिकादयंतद्धितः किन्तु सुवन्तादिति दिक्। अतो भिसः। नन्वेसइसेवास्तु नचातो गुण इति
पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा इ समेव विदध्यादिति चेत्। सत्यम्। एदैतोर्द्धिमात्रत्वावि
शेषेण गौरवादैस्तुतः। एवं च पररूपशंकैव नास्तीति महल्लाघवम्। यत्वाहुः। ऐस्करणं निर्जरसैरिस्सैकार
श्रवणार्थमिति तद्भाष्यविरुद्धम्। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरसैरिस्सैव भाष्ये सिद्धान्तित
त्वात्। नामि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्चरुधादिभ्यः श्रमिति सूत्रे भाष्यकैयट्योः स्पष्टम्। आरंभसाम
र्थ्यादिति। सुपिचेत्यस्य तु न सामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामशब्देनामी
त्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदुक्तं तच्चिंत्यम्। आदेशप्रत्यययोः। एकाविषष्टीविषयभेदाद्भिद्य

श्रान्तलोप इति सूत्रे व ३

ते इत्याशयेन व्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदितु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः। यदि
च प्रत्ययो यः सकार इति तर्हि रामे च्छित्यादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सह विवक्षा विरहात् द्वन्द्वेन
युज्यते तथापि सौत्रत्वाद्बोध्यः। विवृताघोषस्येति। यत्तु वदन्ति। सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्य तादृश एव ष
कार इति। तन्मूनम्। ठकारेऽतिप्रसङ्गात्। तथा च प्रातिशाख्यम्। वर्गे वर्गे च प्रथमा वधोषौ युग्मौ सोष्माणा
वनुनासिकोऽन्यस्ति ननु दधिसे चौरधिसे च इत्यादौ प्राक् सुबुद्धतेः समासेषत्वं वा रमितुं पदादादिः पदा
दिरिति पंचमी समासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेहपि सा सदाघोरिति निषेधः स्यादिति चेत्। मैवम्। स्वादिष्विति
यापदसंज्ञातामाश्रितोक्तनिषेधेन प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्वाहुः। प्रत्ययविषयेना

प्रौ० म०
५४

दि२

यं निषेध इति शाप्यत इति। तन्मा व्यतिसेत्सादौषत्वापत्तेः। ननु परस्यादिरिति पक्षे व्यतिसेत्सत्रषत्वदुर्वारम्।
नच व्यपदेशिवद्भावेन सेत्स्यस्यापिति उं तत्त्वात् सदृशं कम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तद्विधिस्तदादेव ग्रहणात्।
अन्यथा रामेष्वादावपि षत्वनिषेधापत्तेरिति चेत्ससम्। नवयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः किन्तु प्रकृति
प्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञां एकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिप्रत्ययेष्वप्यानया मः। रामौ रामा इत्यादाव
विहि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदसंज्ञां एकदेशात्प्रागेव पदसंज्ञा प्रवृत्तेः। न त्वेकादेशे कृते सुप्ति उं नमिसस्य प्रा
प्तिरस्ति। उभयत आश्रयेन न तावदिति सिद्धान्तात्। यत्तु वदन्ति। प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वनास्ति। मंत्रे
षु सर्वेषामित्यादि निर्देशादिति। तन्मन्दम्। उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धेः शापनस्या संभवादनुपयोगाच्च।

५४

सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः हलिसर्वेषामिति निर्देशात्। दन्द्चेति। सहि
समुदायस्य निषेधः। नत्ववयवानामिति वक्ष्यते। नच तदन्त विधिं विना समुदाये संज्ञा प्रसक्तिरस्तीति भावः।
ननु तदन्तसंज्ञायाः किं फलम्। नच परमसर्वस्मात्सादौस्मायादयः फलम्। अंगाधिकारे तदन्तविधिर्नैव
सिद्धेरित्यत आह। तेनेति। नचेह विप्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवितीति
वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तेरिति भावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्तादङ्गासरस्येत्यर्थः।
अतो येष्वान्तेषां केषामित्यादौ नाव्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्यामर इति। सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तम्।
दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट् प्रसंगात्। दन्द्चेति निषेधो हि समुदायस्य नत्ववयवस्य। नच तस्मादय

प्य४

अकञ्चेति। वकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसित्त्वं जसः शी। अनेकात्त्वादिति। ननु शित्वादिति भावः। ३

माविहितः किलुसमुदायादेवेति न सुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणानुदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्य
प्रयोग एव। पंचत्रिंशदिति। पंचचत्रिंशच्चेति द्वन्द्वः। पंचाधिकास्त्रिंशदिति तस्य सुरुषो वा। यत्तु प्रत्याहारा ए
कचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तं नाम मम मध्यमपदलोपी तस्य सुरुषः। तथा हि सति राजन्यबहुव
चनद्वन्द्वे धकरलिङ्गसंख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरान्न स्यात्। तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम्।
एकविंशतिरित्यादौ न पुंसकत्वान्न भवति। लोकाश्रयत्वा ल्लिङ्गस्येति। तच्चिन्त्यम्। समासभेदेन स्वरभे
देऽप्यपत्तेः। तथा च बहुव्रीहौ संख्येयेति सूत्रे संख्यायास्तस्य सुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधि
कलोपादिति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह। एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिर्द्विधिकाविंशतिर्द्वि

शतिरिति। अतएवेति। द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। नन्वेवं सर्वादिषु पाठोऽर्थः सर्वनामकार्याणां स्मा
यादीनां द्विवचनेऽभावात्। न च उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेतोरित्यत्र सर्वनामस्य तृतीयाचेति पाक्षिकतृतीयातस्फु
लमिति युक्तम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रत्यदर्शनिमिति वार्तिकेन गतार्थत्वात्। न च रतिरुक्ता सर्वना
मस्य तृतीयाचेति सूत्रे पठितत्वादित्येवार्तिकं सर्वनामसंज्ञापेक्षमिति वाच्यम्। भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य प
ठितत्वात्त एव अन्तेन कारणेन वसत्यनस्य कारस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह। तस्यैह पाठस्त्विति। अय ए ३
असंगादिति। अयं भावः। उभादुदात्तौ नित्यमित्यत्रोभादुदात्तश्रुतियोगो विभज्यते अवयवद्वन्द्वेः संख्यावाचिन
उभशब्दादवयवविन्यर्थेऽयच्चात्। उभयोर्मणिः। ततः नित्यं। उभशब्दादृतिविषये नित्यमयच्चात्स्वार्थे ते

प्रौ० म०
५६

नउभयपक्षविनीतनिद्राह्यादौअयज्यथानित्यः एवंकप्रत्ययेपिस्मादिति। नन्वेवंअकचिरुतेप्यमचूडुर्वा
रइतिचेत्। मैवम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतयाउभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनचयत्रदिवचनंनश्रूयतेत
त्रैवायजितिव्याख्यानात्। तथाचवार्तिकम्। अन्याभावोदिवचनटाविषयत्वादिति। अकचिहिस्तितम
ध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिन्यायेनउभशब्दस्यदिवचनविषयत्वंनविहन्यते। कप्रत्ययेतुविहन्येतै
व। तदुक्तमिति। वार्तिककुरुतेतिशेषः। यद्यपिपूर्ववार्तिकेटावप्युक्तस्तथापिनासौविवक्षितः। टाविषयत्व
मपिदिवचनपरत्वएवबोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेनव्याचष्टे। दिवचनपरत्वाभा
वइति। टावेकादेशस्यापिपूर्वान्तत्वेनग्रहणात्दिवचनपरत्वमस्तीतिभावः। यद्यप्युभाविस्मादौदिवच

५६

नपरत्वंदुरुपपादम्। उभयतआश्रयणेन्तादिवद्भावविरहात्तथापिउभशब्दादुत्पन्नंदिवचनंलुकाऽनापहंत
यत्रततोऽन्यत्रायचूइतीहविवक्षितोर्थः। यद्यपिभाष्येकप्रत्ययस्यापिस्वार्थिकत्वेनोभशब्दासरस्यदिव
चनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातस्तथापिप्रौढिवादमात्रतत्। कृत्रिमस्यैवदिवचनस्येहग्र
हीतुमुचितत्वात्। अन्यथात्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननुकारकविभक्त्यन्तादिहितौत्रतसिलौस्वार्थिक
त्वेपिद्वित्वमात्रनाभिधत्तइतिचेत्। न। कप्रत्ययस्यापिअज्ञातार्थबोधकत्वासंचकपक्षेधिकबोधकत्वधौ
व्याच्चेतिदिक्। नास्तीति। अनभिधानादितिभावः। तथाचउभयशब्दस्यदिवचनानुसादादसर्वविभक्ति
कत्वेनाव्ययत्वेप्राप्तेतद्विश्वा सर्वविभक्तिरिति सूत्रेकृतद्वितानांग्रहणंचपाठेइतिभाष्यं कैयटेनाव

५३

प्रौ० म०

५७ तर

तारितम्। अस्तीति। पचतिकल्पपचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणान्तास्तीति
भावः। तयप्रत्ययान्तमेति। उभयशब्दस्येति भावः। निसैवेति। परेवर उभया अभिन्ना इति तु खान्दसत्वाद्बोध
म्। अमुखलाविति। एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम्। एकैकाशिकाकाराः। एतत्वं मन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पश्य
न्नेत्युदात्तस्य च दर्शनादिति भावः। एकः प्रथमः। संहितया पाठे तान्तलस्यास्फुटत्वे पितान्तश्चेत्तयोऽन्यथा ए
कश्रुत्या सरुदेव पठेत्। न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यं त्वत्त्वसमसि मेत्युच्चानीति फिट् सूत्रात्। तथा च त्रयं त्रः।
स्तरीरुत्वद्रवति स्तुत उलदिति। वेदभाष्यकाराश्चेष्टं व्याचरन्तुः। त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तो यमन्यप
र्याय इति। जयदेवो विप्रायुंक्त। त्वदधर मधुर मधूनि विबन्तमिति। त्वतोऽन्यस्या धर इति विग्रहः न तु तवाध

५७

तिवक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथा पितत् गणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषा विधायकस्य अत इत्यधिकृत्य जसः ५

चर

र इति। पश्यति दिशि दिशि र हसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः। नेम इति। श्रूयते च प्रनेमस्मिन्द
शे सोम इति। सम इति। तथा श्रूयते न भन्ता मन्यको समे। मानो वृकाम वृको समस्मै। उरु व्याणो अघायतः सम
स्मात्। उतो समस्मिन्निस्त्रादि। सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादाववद्वयोः। श्रूयते च आद्रात्री वा सस्तनुते
सिमस्मै। उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात्। उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम्। गणसूत्र इति।
यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्य सूत्रे अपुरींशी विधानादावन्ता त्रास्यभावात्। अन्तरायामिति। प्राकाराद्वा ह्या
यां तदन्तर्वर्तिन्यां चेत्सर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोध्या। स
तद् एतौ उक्त परामर्शकौ। तत्रायश्चान्दस इति गणरत्नकारः। तन्नास्यश्चंदसि बहुलमिति सूत्रे चन्दोग

प्रौ० म०
५८

हणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा॥ साधारणे समानेऽल्पे संख्यामां च प्रयुज्यते। स्वभि
धेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियमस्यार्थः। दिशः सप्तती भवदक्षिणस्या
इत्यादावपि व्यवस्था स्तेव। प्रसिद्धत्वात्तुनावधिवाचीशब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञात्वा निषेधः। आधुनिक
संकेतो हि संज्ञान च दिक्षु सास्तीति अस्तीति प्रकरणे कैयटहरदत्तादयः। अत्र दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु
त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र व्याख्यातवचनमेव प्रमाणम्। एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वे
दे प्रसिद्धत्वात् देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणा गोथका इति। इह अ
मुकस्मात्कुशला इति अवध्यन्वयसंभवे पितनियमो नास्तीति भावः। एवं अधरेतां बूलराग उत्तरे प्रयु

५८

यर

त्तरे च शक्त इति अपि प्रयुदाहर्तव्यम्। कथन्तर्हितथापरेषां युधिचेतिका लिङासः। अपरे प्रसवतिष्ठने इत्या
दि च। अत्राहुः। देशवाचितया व्यवस्था विषयोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनिचप्रयोगः। न
चैवमुपसर्जनता। न हिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्। किन्तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। स च समासा
दिवृत्तावेव। अतएव भूवादि सूत्रे एतान्यपीति एतत्प्रतिपाद्या निबन्तु नीत्यर्थः इति कैयटोक्तिः संगच्छते।
वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः। शत्रुत्वादिकन्तु आर्थिकोऽर्थः। असंज्ञायां किम्।
उत्तराः कुरवः। सुमेरुमवधि मपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था। किन्तु आधुनिकसंकेतो
यमिसाहुः। स्वमत्तातिधनारख्यायाम्। आत्मात्मीयतातिधनवाची स्वशब्दस्तत्र तातिधनयोः पर्युदासात्।

प्री० म०
५६

आत्मात्मीयोपरिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति चेति। यत्वाहुः। आत्मनि स्वश
ब्देन पुंसकस्तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणन्तत्र न संभवति इति। तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्।
विभाषाजसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात्। य
दपि स्वोक्तेर्ये उपपद्यते भाष्ये स्वोक्तात्मात्मानि स्वन्निष्ठात्मीये स्वोस्त्रिया-न्धने इति अमरसिंहोक्तिमाहुस्तद्
विचिन्त्यम्। कोशे हि आत्मनीति पूर्वान्वयिस्वमित्युत्तरान्वयि। तथा च हेमचन्द्रः। द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो
क्तात्मात्मनोः स्वनिजे धने इति। मेदिनीकारोपि स्वः स्यात्पुंस्यात्मानिज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रिया-न्धने इति
। तस्मात्स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्पद्यते इति स्थितम्। ज्ञातिवाचिनस्त्विति। ताच्छील्येणिनि

५६

नाज्ञातिधनयोरेपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्तेवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे आ
ख्याग्रहणं कृतम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः। बहिरित्यनावृत्तोद्देशो वा संचोच्यते। तत्राद्यमर्थं
गृहीत्वा। वाच्या इत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः। बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगो
स्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंख्यानशब्दोपिकरणमुत्पत्त्योत्तरीयपरः। कर्ममुत्पत्त्या तु अ
न्तरीयपरः। पूर्वदिभ्यो नवभ्यो वा। अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रं जसः शीलसत्रानुवर्त्तवाक्यभेदेन व्याख्ये
यम्। वाच्यन्दसीत्येतदपि पूर्व इत्यत्र यथा। एवं चाष्टाध्याय्या पूर्वपरेत्यादि त्रिसूत्रीगतार्थेति महत्लाघ
वम्। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ता सूत्रविशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येषु तत्र सुतु वचनान्तरमपि स्या

श्री० म०
६०

देव एके एकेषामिति यथेति भावः। न बहुव्रीहौ। कृते च बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। उपसर्जनं भूतानां सर्वादि य
इति वक्ष्यमाणत्वात् अत आह। किं ब्रूते इति। समासात् प्रागेवेति वा प्रक्रियेति। अलौकिके विग्रहवा
क्ये इत्यर्थः। न च स्तुतत्राकच् अत आह सचेति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनस्य विनाशो मुखत्वात् प्रागेव संज्ञा
न भविष्यतीति वाच्यम्। अकृतब्रू परिभाषाया अनित्यत्वात्। तत्र चैतत् सूत्रस्यैव स्थापकत्वात्। अति भव
कानिति। एतदेव स्थापनफलमिति भावः। इष्टापत्तिं कृतेति। श्रुः श्रुडिति सतु क्यग्रहणं प्रकृतिपक्षे पक्षे
वचनं वा अनित्यत्वे स्थापकम्। लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्येति भावः। यथोत्तरमिति। तथा चाद्यं त्वेभाष्यकारो
त्तैव व्यवस्येति भावः। यत्तु प्राचोक्तं बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामतान् स्यात्। प्रियं सर्वय। सूत्रकारमते बहु

इसनीर

६०

व्रीहौ न सर्वनामता। भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे। लक्षपित् कोमलपित् कर्त्तृसूत्रसमासावयवयोर्युष्मदस्म
दोः सर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्यत्समाभूत्कप्रत्ययस्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यायः। सकृन्मतमि
ति तत्रैव कृत्यम्। किं बहुव्रीहौ संज्ञानेति विवक्षितम्। उत तदवयवानां सर्वादीनामिति। नाद्यः। समासाव
यवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। समुदाये प्राप्तिविरोधाच्च। न च तदन्तविधिना प्राप्तिर्बहुव्रीह्यव
यवानां उपसर्जनतया सर्वादि बहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्। अत एव न द्वितीयोऽपि। न चोपस
र्जनानां पाठात्सर्वदा सोवार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रास्तु इति वाच्यम्। अन्वर्थसंज्ञावलेन सूत्राक्षरैरेव त
त्त्वाभात्। एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेऽपि परास्तम्। बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः। भाष्य

प्रौ०म०
६१

कारमते इत्याद्यपि नाविशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादशमिति प्रतीयते। देवदत्तो वामेना
क्षणापश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति वत्। तच्च नासूत्रवार्तिकमतेपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात्। यत्तु त्वक
पितृक इत्यादि तद्वत्सम्प्राचाभ्याख्यातम्। त्वं पिताय स्याह पिताय स्येति विग्रहबहुव्रीहि समासे कृते समा
सावयवयोः समासान्तः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादस्तादायर्थविवक्षा
यां अव्ययसर्वनामामिति अकञ्च सज्जेत। तस्य सौप्रभृतीनामिवांगाधिकारविहितत्वाभावेनांगसंज्ञा
नपेक्षत्वात्। ततश्च त्वकसितक इत्याद्यनिष्ठप्रसज्येतेति। न्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानि
रासे कृतेऽकञ्च न भविष्यतीत्याशंक्य समुदायो विशेषे वर्तते। पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेक्षमेवेत्युक्तम्।

६१

तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव। तथा हि। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति। अजहत्स्वार्थामपि स्वार्थ
विशिष्टान्यपदार्थवृत्तिलेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव। एवं च समासान्तः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्या
दिग्रन्थः समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वये व्याहृतः। किंचैवं अति सर्वाये सत्रस्मायादेशोऽुर्वारः अं
गाधिकारे तदन्तग्रहणात्। त्वदुक्तरासा सर्वशब्दस्य सर्वार्थता न पायात्। न हि पूर्वपदे सर्वार्थतोत्तरपदे
तुनेति युक्तिमत्। अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति सोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किंचि
देतत्। यदपि व्याचक्षुः। त्वं पिताय स्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञानि विध्यत इति। तदपि न। विग्रहवाक्यं हि
लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रियावाक्येयं निषेधो न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधा

प्रौ० म०
६२

ता२
त१

त। प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च। न द्वितीयः। तस्य युष्मत्सु पितृमुद्राकारकत्वेन त्वं पिते कारक
त्वायोगात्। यदपि व्याख्याः। ननु अतिसर्वादौ संज्ञानप्रवर्तते त्वत्कृपितकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनि
गमकं तत्राह। अंगकार्यत्वेनेति। अंगशब्दः समुदायपरः। तेनातिसर्व इत्यत्रांगस्य संज्ञा अपेक्षिता
सर्वनाम्नां गात्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात्। समुदाये च समुदा
यार्थं प्रति सर्वादे रूपसर्जनत्वात्। तदन्तस्य संज्ञानभवतीति युक्तम्। इह तु अवयवमात्रस्य साचिकी
र्त्तितु समुदायस्य अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्यात्संग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति तदपि
न। अंगाधिकारैर्दत्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहृतत्वात्।

अंगाधिकारपरिभाषया स्मै स्यादिति स्वग्रन्थविरोधाच्च। अथायमाशयः। प्राक्प्रवृत्तापि संज्ञा अर्थान्तरो
पसंक्रमे सति गतेति। तर्हि अकजपि गच्छतु। ननु कार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञापेक्षिता। सा च दुर्ल
भे स्याशय इति चेत्। अस्त्वेवं। न त्वसौ प्रकृतग्रन्थार्थान्यासं ग्रन्थविसंवादेन इति न्यासकृत्मतमिति वाक्य
शेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपि व्याख्याः। अंगमप्रधानं वाध्यन्तद्विरुद्धम
नंगं बाधकमित्यर्थः। तथा च कप्रसमापवादत्वादकच्युदित्यर्थ इति। तदपि क्लृष्टम्। व्यर्थम्। न्यासग्र
न्थासंमतं च। तथा हित्व कृपितकोमत्कृपितक इति वृत्तिग्रन्थव्याख्याय न्यासकार उज्जग्राह। ननु चान्व
र्थकरणादेवात्र संज्ञा निरासे कृतेऽकत्र भविष्यति। न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति। विशेषविषयत्वात्। नै

नहि प्रियविश्वाद्यः शब्दाः सर्वेषां नामानि नपित हवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते २

प्रौ० म०

६२

तदस्ति समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेतमेव भवतु तर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्र
विषयता प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते स्मै प्रभृतीनामंगकार्यत्वात् विश्वादिशब्दानामंगत्वात्।
एवं मन्यते लक्षितकोमलपितक इत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थं न तावदेतद्व्यवहृतम्। प्रियविश्वा
येत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रन्थेनांगसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लिभ्यते। सच स्वो
त्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव। यदपि व्याचष्टुः। यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्नत तथापि
न्यासकृता विवृतत्वात् न्यासकृन्मतमिलुक्तमिति तदतिस्थवीचः। वार्तिककृतास्यार्थस्यास्पृष्टत्वात्।
न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदतात्त्विकार्थस्य दूरसक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च यदप्युक्तं। न्या

६३

कथंचित् ३

सकृच्च वेन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि। तदपि न। सूत्रकारमते बहुव्रीह्यादिसादि पूर्वग्रन्थेन सह विरोधा
त्। भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थेन तस्य विवक्षितत्वाच्च। तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थस्तद्व्याख्यातग्रन्थाश्चापा
तरमणीया एवेत्यास्तान्तावत्। यदितु प्रक्रियाग्रन्थो विभाष्या विरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्यव्याख्या
यताम्। ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम्। तो निष्कर्षमाह। सूत्रकारमत इति। बहुव्रीह्याविति।
चिकीर्षिते सतीति शेषः। गौणत्वमात्र इति मात्रशब्दोऽवधारणे। गौणत्वे एव न तु ततः प्राक्। तथा च सूत्रं
प्रत्याख्यातमिति भावः। न्यासकृन्मनु अति फल गुत्वात् स्वरूप व्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह। ल
क्षितक इत्यादि। एतच्च प्राचीनतत्तद्व्यपदिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसृतम्। संज्ञा

तस्य २

श्री० म०
६४

कार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अन्तर्गणकार्यमिति। अदुतरादिभ्यस्त्पदादीनामस्त
दोः सः सा विसादिकमित्यर्थः। तृतीयासमासार्थमिति। इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्त
त्वान्नतु कर्तृकरणेरुतेति। तेन त्वयकारुतमित्यत्र निषेधो न। समुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्य
त्वान्नच द्वन्द्वेयानि सर्वादीनीति संबन्धः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। नच द्वन्द्वे विद्यमानानियानीति संब
न्धः। विद्यति क्रियाध्याहारैर्गौरवात्। निषेध्याया भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्यायत्वाच्च।
किंच त्पदादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकशेषेण बाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वदन्तास्तत्र का कचोर्न विशेषः। नच
दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किन्न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इ

६४

तिमात्रग्रहणं हि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रतिसंज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थं अतएव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र सं
ज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। तस्मान्न्यायबलात्फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि त्वच्छब्दान्न
इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचं तथापि शास्त्रस्याल्पविषयता स्यात्। न्यायश्च विरुध्येतेति
भावः। सुप्रसंग इति। वर्णाश्रमेतराणामित्यादिविति भावः। नच निषेधसामर्थ्यं। अनांगस्य त्रतशि
लार्थेऽपि चरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यद्यपि शीभावेन जस अपह्रियते तथापि औपचारिक
साधारणत्वं बोध्यम्। यद्वा जसः इः जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे जसाधारमिति। ज
सायाजरसन्यतरस्याम्। विभक्ताविति। एतच्च अष्टन आ विभक्ता विसर्तो नुवर्तते तेन जसाया इदं जार

प्रौ० म०
६५

मित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। परेति। परमंगज्वविशेष्यम् विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः। तदनुसा-
रिभिरिति। इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशोपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाशयः। अतए-
व वीतजरसः परं शुचिव्रह्मणः परमुपैतुमिच्छतामिति भारविप्रयोगं असमंजसं मत्वा वीतजन्मरजस इति
पठनीयमिति तैरुक्तम्। एतच्चेति। भाष्यकृता हि याडः सीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्यायनादेशमदादेशं च वि-
धायनादेशोपरे एत्वंयोगविभागेन साधितम्। तथाहि। वहुवचने सत्येत्। ओसि च ततः आडिच। आडि-
चपरेऽतएत्वं स्यात्। रामेणा। ततः आपः संबुद्धौ च। आप एकारः स्यात् संबुद्धौ आडि ओसि च। न चैवं अ-
नेनेत्रहलिलोपः स्यादिति वाच्यम्। अनादेशस्य नकारे परे विशिष्यविधानात्। तथाहि। अनापिन

६५

कारे आपि च परे अस्यादित्यर्थः। सूत्रे अइति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः। नचडः सेरदादेशो कृते पररूपं स्यादिति
वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसंभवात् इति तथा जरायाजरसन्मतरस्यामिति सूत्रे उक्तम्। गोनरीय
आह। अतिजरैरिति भवितव्यं। सन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वभाष्यविरुद्ध
मित्यर्थः। पदो। अत्र शसुप्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान्मरुतिविशेषानाक्षिपन्ती
त्याह। पाददन्तेति। यद्यपि शीर्षस्थन्दसी सतश्चन्दसी सनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति। मास
श्चन्दसीति वार्तिके चन्दोग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते। प्रामादिकमिति। तथाहि। आस्तो वृकस्यवर्तिका
मभीके इति मंत्रे मुखवादित्यर्थः। औचित्यात्। वृकस्य चिद्वर्तिकामंतरा स्यादिति मन्त्रान्तरसंवादाच्च। एवं

श्री० म०
६६

ह्या जुहान आसनि। आसन्य प्राण मूचुरित्सादावपि। व्याख्यातञ्च तथैव वेदभाष्येषु। अतएव हरदत्तेनापि
कौशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्। अलोपोऽनः। अत्र प्राञ्चः। अन्नन्तस्य भस्यांगस्याकार
स्य लोपः स्यादिति। तथा सतितक्ष्णे सादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्यांगस्यानोकारस्येति व्या
ख्याने तु अनसामनसे सादौ स्यात्। तत्रावसादिनाऽन्नन्तस्य भस्यानोकारस्येति व्याख्यानेऽपि अनस्त
क्ष्णे सादावति व्याप्तिरेवातो व्याचष्टे। अंगावयवइत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्यविशेषः अंगंचेति द्वय
मनोविशेषणम्। अतु अकारस्य। अतो नोक्तदोषइति भावः। एतच्च ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भा
ष्ये स्पष्टम्। रवाभ्याम्। पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव अरं

६६

उमिति यावत्तत्र यथा स्यात्। तेन समासेन भवति। रामनामा। दूष्मइति। दूषो मंडः। मुद्रामलकदूषस्तु भेदी
दीपनपाचनइति दर्शनात्। इति पक्षेऽपि। एतेन पंचमी समासेऽप्यपाक्षिकता न्वनयति। तथा हि भाष्ये
वेभेदिता माधितिकः अपीपचनिति प्रयोजनत्रयमुक्तम्। तच्चान्यथा सिद्धम्। एकाच उपदेशेऽस्यत्र वि
हितविशेषणादेव वेभिदितेऽस्यत्र इति निषेधो न। मथितं पण्यमस्येति विग्रहेऽपि किं तस्यैकादेशो यस्येति चे
त्सलोपेऽसु सुक्लान्तात् इति कादेशस्तु न भविष्यति तस्याभावात्। न च स्थानिवद्भावेन त्वं अल्विधित्वा
त्। तस्यैकइत्यत्र हि स्थान्यादेशयो रकार उच्चारणार्थः। अपीपचनित्यपि णिलोपस्य च ङ-स्य कारयो
रेकादेशस्य च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम्। विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपिलङ-एव सेर्जुस्विधानात्। न च

श्री० प्र०
६७

सिचासाहचर्यालुङ् एव किं न स्यादिति वाच्यम्। पूर्वसाहचर्यासरसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक्। पूर्व
त्रासिद्धेनेति। एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र लेकर्तव्येऽचः परस्मिन्नित्यतिदेश
शस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्यैव पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य। तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावोक्तमर्थः। संयोगा
दिलोपेचक्रयत्र। लत्वे निगाल्यते। णत्वे माषवपनी। इह्यस्येति चेत्स लोपस्य स्थानिवद्भावेन लकारस्य
प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् णत्वम्। यत्वाहुः। कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि ब्रूयत्सादौ रषाभ्यामित्यस्य नो
पयोगः। छुत्वेन सिद्धे तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितम्। ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति।
स एवायं रभसवादः। तथा हि। उत्तरार्थतया षग्रहणं स्थितम्। ततश्च पूष्णः पुष्पाती सादौ रषाभ्यामि

६७

तिणत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्। छुत्वेनेति चेत्। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम्। पुष्टः पुष्टि
रित्यादौ चरितार्थत्वात्। न स्य षयोगेण इत्संशोऽचरितार्थ इति चेत्। तस्य पृथगनुक्तेः। इह षासरस्येत्युक्ति
रचरितार्थेऽस्य अपितुल्यत्वाच्च। आकरे हि षग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं न तु पुष्पाती सा
दौ रषाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति दिक्। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्त षष्ठीके इति। सूत्रत्वान्न तु षष्ठीतु
रुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः। तदन्तस्येति। ष
ष्ठीतुल्यरुषः। तस्यान्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः। उक्तं च हरदत्तेन। विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतद्विभक्तिक
म्। तथैव प्रातिपदिकेऽप्येतद्विशेषणमिति। यत्तु प्राचीनम्। प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति। यच्च

प्रौ० म०
६८

व्याख्यातम्। अन्तर्लुभाभ्यां संबध्यते इति। तद्वैरग्रस्तम्। अन्तर्लुभेति प्रसंगात्। अधिकरणबन्धीया
पत्तेश्च। यदितु अभेदे नैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनेवने सनेनापि पदं विशेष्यते। तदा विशेषणे न तदन्त
विधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्। विभाषा डि श्योः। शीइति न पुंसकाच्चेति विहितः। न तु जशशसोः
शिक्षास्मिभत्वा संभवात्। भस्ये सनेना सर्वस्यानस्यैव यजादेराक्षेपात्। तदेतदाह। असर्वनामस्थाने
ति। अतएवेति। दोषणी इति प्रयेगात्। यद्यपि समाहारद्वयस्य एकशेषे कृते विभाष्यसंयोजं तथा
पिककुदिसस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम्। अन्यथा ककुद एकत्वं वा हूद्वित्वं च न लभ्येत इति भावः। तमु
पाद्रवदुद्यम्यदक्षिणन्दोर्निशाचर इति रघुः। तत्र दक्षिणन्दोरिति उद्यमे सनेन कर्मतया संबध्यते। दोष

६८

नस्येति। दोषनस्य तथा विधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणमिति श्रीहर्षप्रयोगः। तत्र दोषं हस्तदूषणं च
भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमिति शब्दं च गृह्णन्निति संबन्धः। अमरव्याख्यातारस्तु दोषशब्दं स्त्रियापि स्वीकृ
त्य भागुरिमतेन टाविदोषे लुक्ता। दोर्दोषाच भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयनिघंटुपुराजुः
। द्वयोरहोर्भव इति। तद्वितार्थेति समासः। कालावृज्। द्विगोर्लुगनपस्य इति लुक् राजाहः सखिभ्य इति
टच्। अहो हृपतेभ्य इति अहोदेशः। अहः साय इति। स्यतेर्घञि अवसानवचनं सायशब्दः संख्याविस्मा
येति तापकादेकदेशे समासः॥ ॥ इत्यदन्ताः॥ ॥ हाहानिति। गन्धर्वविशेषवाचकमस्य सन्नप्रातिप
दिकमिदम्। कौमारस्तु जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दवदन्तो विश्वपावद्रूपभाहुः। तन्मते प्रलुहाहरण

प्री० म०
६८

नु। अकारो वासुदेवः स्यात्तेन सह वर्तत इति साः ता न्ना निति बोध्यम्। इत्याह ॥ ॥ आङो ना स्त्रियाम्। पुं
सीति तु नोक्तम्। अमुना कुलेने सत्रमथा स्यात्। न च तु मारूप सिद्धिः। मूलस्या सिद्धत्वादिको चीति तु मो प्रा
प्रेः। नादेशे तु ना सिद्धत्वं न मुने इति निषेधात्। न च न मुनेति निषेधो नुम्यस्य तुने सकारस्योच्चारणा
र्थत्वादिति वाच्यम्। अमुष्यै कुलादेशाद्य सिद्धत्वापत्तेः। अत्र वेः। इड् आभिति डे रिति औदिति च पदत्र
यमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे। इड् आभुत्तरस्ये सादिना। घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम्। सूत्रे घेरि स्यस्य
श्रयन्तत्वात्। तन्नाह सारौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसूत्रे इड् आभुत्तरस्य डे रिति कूप्रसंबन्धस्य
सागायोगाच्च। औत्सादिति। अत्र व्याचष्टुः। औत्सित्वं स्वरितार्थम्। न विभक्ता विधी च निषेधस्तु न

६९

भवति अनित्यत्वात्। अनित्यत्वं च। इदमस्य पुरिति य मोमकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोऽुदिकरणाल्लभ्य
त इति तत्रैवोक्तमिति तच्चिन्त्यम्। न विभक्ताविति सूत्रे डे रौ तस्तुतकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवो
क्तत्वेन पूर्वापरविरोधात्। युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न स्वरितार्थत्वम्। स्तीर्णे बर्हिषि स मिधाने अग्ना विसादौ
स्वरितत्वादर्शनात्। अदिति तपरत्वं तु बुद्धाविसादावलेक्यते स्त्रियां टा प्राभूत् इत्येतदर्थमित्याहुः। तदपि
चिन्त्यम्। तत्र ग्रहणादिः। पासहदीर्घो माभूत्। टाप्स्यदेव। लक्षणद्वयबाधे मानात्। अत एव कृन्मेजंत
इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाप्तेऽुक्तं। टापाव्यवधाने स्यान्तर्था विघातः
स्यादिति। तस्मादौ त इव अतोपि तर्पकरणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनङ् सौ। सौर्ते स्वेव सिद्धे अनङ् विधान

शमुच्चार१

प्रौ० म०
७०

स्यादिति१
मन्यतोपिस्तापनार्थेनेनोशनसः संबुद्धौ अनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। सोऽर्धे सुक्ते हि त्रिषु शने लुत्तरस्
त्रेणापिडा स्यात्। ततश्चोशने सत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसे सत्र सान्तमहत इति
स्यात्। यदा संज्ञा पूर्वको विधिरनिस इति अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम्। हल्ज्या व्योदी
र्घात्। दीर्घादिसेतत् ज्योपोरेव विशेषण न तु हलोऽसंभवादित्याह दीर्घाविति। परमिति। न त्विदं विहित
विशेषणम्। यासाका इत्यादावव्याप्तेः। न च तत्र हलन्तादिहितेन निर्वाहः। यः स इत्यादावतिव्याप्तेः कर्त्तव्या
दावव्याप्तेः श्रैतिभावः। हलिति। तस्य च सुतिसी सेवं रूपत्वं एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्पत इति।
यद्यपीह लोपो व्योदितो लोप इत्यनुवर्तते तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनम्। हलिति प्रथमान्ते

७०

न सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्। अतिखट्वः निष्कौशां विः। ननु इह समस्तस्य ज्यो बन्तत्वं
नास्ति। न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम्। अनुपसर्जने हितथा। इह रूपसर्जनत्वात्तदादिनि
समोस्तेव। सत्यम्। तथापि उत्तरपदस्य ज्यो बन्तत्वेन सोस्ततः परत्वात् न पायात्। न हीदं विहितविशेषणमि
त्यवोचाम। अतएव बहुश्रेयसी सत्र सुलोपः। स्यादेतत्। गंगीयतेः क्विप् गंगीः। इहेकारस्य स्थानिवद्भावे
नापृत्वा दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत्सत्यम्। ङीर् आ आप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् न क
श्चिद्दोषः। सुतिसीति किम्। भेत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो माभूत्। न चैवमपि अभैत्सीदित्यादौ सिचो लो
पापत्तिः सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अष्टकं किम्। भिनत्ति बिभ्रत्तीति प्रसुदाहरन्ति तच्चि

न्यम्। विशिष्टस्माहलत्वात्। सुति सीनाहलिति क्लृष्टव्याख्याति प्रसंगापादानस्यानुचितत्वात्। यदप्याहुः।
 सुरां सुनोतीति सुरासुत्। तमाचष्टे सुरासुयतिततः किं पुं सुराः सुरासौ सुरासः। इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लो-
 पं व्यावर्तयितुं अपृक्तग्रहणमिति। तदपि नापरस्परसाहचर्येण सुति सीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्य-
 था सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्यया प्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च। हल्किम्। विभेदः। ननु प्रथमं हल्ग्र-
 हणं व्यर्थम्। हलन्तासरेषां संयोगांतलोपसंभवात्। अत्राहुः। संयोगान्तस्य लोपे हि न लोपादिर्न सिध्य-
 ति। सचुते नैव लोपः स्याद्बलस्तस्माद्विधीयते। तथा हि सखे सत्र न लोपो न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
 त्। स्यादेतत्। संयोगांतलोपो नासिद्धः नडिः संबुद्धोरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणात् सापकात्। न चैवं गोमानि

सादौ अपि न लोपापत्तिः। सापकस्य विशेषविषयत्वात्। यत्र हिनकारविभक्त्योरानंतर्यंतत्रैव सिद्धत्वम्।
 व्याख्यानात्। यत्ताहुः। हे वस्मन्निति न पुंसकार्थत्वात् नैतत्सापकमिति। तन्नालु कालुप्ते प्रत्ययलक्षणाभा-
 वेन संबुद्धौ वानपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य न पुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तसापक-
 स्य सुष्ठुत्वात्। तस्मान्न लोपो न प्रसोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोत्रे सत्रो हलन्तस्य। तदिह मुक्तन्-
 लोपादिरिति। तथा। अविभर्भवान्। अजागर्भवान्। सत्रतिलोपो न स्यात्। रास्तस्येति नियमात्। अत्रेह मव-
 धेयम्। ज्याग्रहणं सोरेव विशेषणं ननु तिस्रो व्याख्यानात्। अस्मिन्नेव सूत्रे दिहलृक्तग्रहणं न-
 त्स्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये चेह प्रमाणम्। यदि ज्याग्रहणं न तिस्रो रपि विशेषणं स्यात्तर्हि क-

प्री० म०
७२

थंतिस्पोर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात्। यत्तु ज्या भ्यान्तिस्पोरसंभवएवेतितत्रज्यन्तादसंभवइति सत्यम्। आव
न्तानुआचारकिदन्त नुडः स्तिष्ठिषौस्तएव। अगंगात् अगंगाइति यथा। नचशपाव्यवधानम्। एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेनग्रहणात्। नचस्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायं निष्कर्षः। ज्यापः सौरिसेवसूत्रमुचितम्
नचसुराः सुरासौइसादौधातोः सकारेतिप्रसङ्गः। ज्याभ्यांसाहचर्यात् प्रत्ययाप्रत्यययोरितिपरिभाष
याचप्रत्ययस्यैवसोर्ग्रहणात्। राजेसादौनलोपस्तुनडिः संबुद्धोरितिज्ञापकेनसाधितएव। किंचाभिन्नोत्रे
तिउत्तमपिसूत्रपादं। संयोगान्तलोपोरुत्वेइतिसिद्धकाण्डेपाठात्। हरिवीमेदिनत्वेति यथा। अविभर्भ
वानिस्त्रापिनदोषः। रास्स्येसत्रतकारस्यापिप्रश्लेषेणस्स्येतिछेदात्। ननुउखास्त्रदिसादौसंयो

गादिलोपः स्यादितिचेन। दत्तेरुतेतदप्राप्तेः। असिद्धदत्वमितिचेन। सिद्धकाण्डेवस्वादिसुदत्वमितिपाठात्।
ननुअपदान्तत्वाद्वत्त्वस्यादितिचेन। सावपिपदंभवतीतिपक्षाश्रयणात्। तद्धीजन्तुसर्वनामस्थानेयची
तिष्ठित्वायजादौसर्वनामस्थानेपदनेतिव्याख्यानम्। नचैवंराजेसादौनलोपेरुतेसौरुत्वविसर्गोस्यातामि
तिवाच्यम्। इतोदितिसिद्धेपथिमथीसाकारविधानेनप्रथमंसुलोपस्यज्ञापनात्। ननुनैतदज्ञापकंसंबु
द्धौचरितार्थत्वात्। हेपंथाः मंथाः ऋभुक्षाः तत्रहिदीर्घाः संबुद्धावितिपर्युदस्तो नलोपश्चनिषिद्धइतिचे
त्। एवन्तर्हि ~~संयोगान्तलोप~~ संयोगान्तलोपइत्यर्थेनडिः संबुद्धोरितिस्त्रमेवज्ञापकमस्तु। तथाहि।
डिः संबुद्धोरितिषष्ठीननुसप्तमीडेः लुं कालुप्रतयाप्रत्ययलक्षणाभावात्। ज्यन्तस्य संबुद्धन्तस्यचप्राति

पौ० प्र०

७३

ह३

पदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। नच प्रथमं संयोगान्तलोपं विना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते। तस्मा
तज्यापः सोरिति न्यासेन किंचिद्वाधिकम्। यदितुवस्वादिषु दलमिति वार्तिकं प्रसारय्यते। अधातुग्रहणेनैवो
खास्रदिसादौ दीर्घाभावः सिद्धे स्तर्हि लज्यापः सोरिति सूत्रम्। यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातं। अन्ता
दाबन्तादीर्घाच्चेति तन्न। ज्यापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमपि। नच दीर्घाऽन्तादिसादे दीर्घो योऽतीतदन्तादिसा
दिरर्थो लभ्यते। दीर्घादिति पञ्चम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्ज्यापो विशेषणयोगात्। उक्तं हि भाष्ये
य। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेति। एतेनानदी संज्ञं ह्रस्वं उवर्णान्तमिति प्राचो वृत्तिः
प्रसुक्ता। संख्युरसंबुद्धौ। इहेतोस्तर्चनामस्थान इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन विशेषे

७३

ष्यते। गोतो निदिति सूत्राभिदिसनुवृत्तन्तसामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धिर्वर्जं सर्व
नामस्थानमिति। संख्युरसंबुद्धिरित्येव सूत्रं युक्तं। ख्यसाखरस्य। कृतयणादेशयोः। खिखीशब्दयोरनुकरणं ख्ये
ति एव निति तीशब्दयोस्तेति। उभयत्राम्पकार उच्चारणार्थः। ननु मुख्यापसादिशब्दैकदेशानुकरणमिदं। संख्युर्यः
पलुर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्ये च। आपसस्य च तद्वित इत्यादि निर्देशादिसभिप्रेत्याह। खिति शब्दाभ्यामि
त्यादि। परस्येति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्। औत्त। एतच्च नदी संज्ञकेषु इड्यामिति प्र
र्वसूत्रेण बाध्यते। घिसंज्ञकेषु अजघोरिलुत्तरसूत्रेण। तस्मात्संज्ञा द्वयशून्योऽस्य विषयः। नच तादृश उकारो
स्ति। अत आह उकारेति। यत्तु प्राचा घिनदी संज्ञा वर्जिताभ्यामिड्यां परस्येति सूक्तं नन्। तादृश उकारस्याप्रसि

द्वेः। समुदायस्येति। न च पर्युदासेपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं शङ्कम्। विशेष्यासन्निधा-
नात्। यत्निहग्रहणवर्तेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन। यच्चरयस्यात्सूत्रे कैयटेन तन्ना। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्।
गौणत्वेपीति। अस्याद्यनङ् इति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः। तत्सुरुषेहि
ट्चाभावमिति कैयटः। तथा द्वितीयाश्रिते सादि सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासा
न्तर्हति कैयटः। मिदचोसादिति सूत्रे तज्ज्वत्कोष्ठः स्त्रियां चेति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः। रव्याधातौ माधव
ग्रंथे च स्फुटमेतत्। अनुद्युक्षोवरुण इन्द्रसखा। आग्नेयाहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं पिबति गोसखा यं इत्या
दिप्रयोगाश्चैव मेव संगच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन चि

संज्ञासूत्रेशोभनः सखाऽस्य सुसखिरित्युदाहरणौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः। पतिः स
मास एव। एवकार इष्टतो वधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेव इति संभाव्येता धात्वादेरित्यादि तापका
नुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं सीतायाः पतये नमः। पराशरश्च। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लृप्ते च पति
तेपताविति। उच्यते। पतिरित्याख्यातः पतिः। गौटिलोपे अच इति लोपादि कः। अयं पतिशब्दः पतिः स
मास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्। एतेन रुध्मसखिरजुर्न इति भारतं। सखिनावानरं द्रेणेति रा
मायणं च व्याख्यातं। बहुगण। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संघवे पुल्पवाचके वि
संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अत एव उतिरपि तद्धित एव गृह्यते वतुना साहचर्यम्। न तु पा

प्रौ० म०
७५

यत्र ४

तेऽतिः। षड्भ्यो लुक्। षड्भ्यः परमोरिति। बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनो
रिति फलितोर्थः। प्रत्ययलोपे। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोज
कं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति। न तु प्रत्यया प्रत्ययसाधारणमिति तेन शोभनादुच्यते। स्पष्टं सुष्ठु तत्रा
सादृश्यत्रात्वसन्त्येति दीर्घानां यदा प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्वविधावपि विध्यर्थमिदम्। तेना
त्पण्डितस्य ग्रहलादौ पितृसर्वधातुके विहितं मूलप्रेषितं स्मि भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं इति
तु वर्णप्राधान्यविषयकम्। तेन गवे हितं गो हितं मित् सत्र अद्वना अस्मदिति। अत्र प्राचाऽव्ययेऽपि पठितं
तनु अवयवानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वादव्ययीभावस्य कूबलेपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम्। वस्तुतस्तु इति।

७५

अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः। अस्थायनङ् वदिति भावः। अकारो
वक्तव्य इति। तथा च बहुलाभावे औडुलोमिशब्दकारान्तः बहुलत्वात् अकारान्तः औडुलोमिशब्दो न्य एव तस्य
च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासंगिकमिति भावः। तथा च औडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुलत्वेऽदन्तत्वमिति न भ्र
मितव्यम्॥॥ इति इदन्ताः॥॥ किदिति। तेन आतो लोप इति चेत्सालोप इति भावः। यमीपम्यादय इति। य
त्तु प्राचीनम्। एव देवयज्यतिलक्ष्म्यादय इति तन्ना। देवान्यजते इति विग्रहेऽनिसौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्त
स्यैव देवयजिशब्दस्योच्चलदन्तादिभिः साधितत्वात्। अत्रोद्धिजान् देवयजीनिह न इति भट्टिप्रयोगस्य
ह्रस्वविषयकतयैव व्याख्यातत्वात्। न च यजे दीर्घेऽप्रत्ययः प्रतिपदोक्तोऽस्ति। बहुलग्रहणात्कल्प्य इति

प्रौ० म०
७६

चेद्देवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्येत। वेदेऽपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते। आयजिं त्वामनवेजातवेद
समिति। अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद्भस्वे आडागमेनुरिआमिचकृते महदेववैलक्षण्यमिति न वा तत्र
मी साम्प्यं। एतच्च मूले एव स्फुटी भविष्यति। किञ्च नेति। एतच्च माउ मानेशब्दे वेति धातौ माधवग्रन्थे स्प
ष्टम्। बहुश्रैयसीति। इयसश्चेति न कप्। नाप्पुपसर्जनह्रस्वः। इयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात्। यूस्या
रम्यो। ईदृन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञे सपि पक्षोस्ति। आच्छीनघोरिति सूत्रस्वरसात्। तयोः स्त्र्यारम्य
त्वन्तु आदिषु स्वतः। क्वचित्तु स्त्रीवाचं वर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्या
विवक्षितत्वात्। तेन न घन्तादिसादिसखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः। न तु सखिशब्दावयवं

व्यवहारेण विरुध्यते। एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णेति दंतं वा संज्ञीपक्षद्वयं बोध्यम्। वरी संज्ञापक्षे १

ति१

वर्जयित्वेति। तेनातिसखिनेत्यादिनिर्वाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञायामथो
देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदम्। कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्। अविश्रु। इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणम्। न तु श्रु
भुवोरमभिचारादिसाह। स्वर्णवर्णान् धातोरिति। श्रुप्रभृतीनामिवर्णवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयडुव
उनेडि। त्वमर्थः। वयधिकरण्यं च दोषः। क्षिपति। अद्युतत्। दिदिबतुः। उयतुरित्यादौ चातिव्याप्तिः। तद्वा
रणा ये वर्णवर्णयोरच्यरत्वेन विशेषणे तु क्लृष्टेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्यान्ततइति भावः। एरने
काचः। अविश्रुधात्विति सूत्रे द्दन्निर्देशो विधातुरेव ह संवध्यते न तु श्रुभुवौ तयोरिवर्णसंभवात्। धा
तुग्रहणं चारुसोभयोर्विशेषणं संयोगस्यांगस्य चेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगे सादि। तत्र धातुना

श्री० म०
७७

संयोगस्य विशेषणादिहयण्। उन्मो। उन्मः। अंगविशेषणन्तु हरिहरिन् इत्यादिसिद्धये। यदि हि धातुनांगं
विशेष्येत तर्हि इहापि प्रथमं प्रथम इत्यादाविव पूर्व रूपं पूर्व सवर्ण दीर्घं च बाधित्वा यण स्यात्। धात्ववयवसं
योगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वाद्गस्य। वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृता ब्रु द्विपरिकल्पितमपा
यमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रसारय्या तन्ततश्च संबंधमात्रविवक्षायां ब्रुवेति भावः। सूत्रमते
प्याह वृश्चिकसंबन्धिनीति। अलोपयलोपावेति। न च परत्वादेरपृक्तस्येति स्यादिति वाच्यम्। वेरपृक्त
लोपाद्धलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिककारोक्तेः। कौलुप्तमिति। न पुंसके भावे क्तः। कौलोप इत्य
र्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छ कुमारीत्यत्रापि बोध्यम्। अनन्यतयेति। गौणत्वेऽपि अनङ्। णि द्वद्वावयोः प्र

७७

वृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति भावः। न च तिसरवेः भूपतेः
रिति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेत्। अस्त्वेव न तथापि दीर्घे प्रवृत्तेर्द्वारत्वात्। न हि रुस्त्वेषु भा
व्यं न दीर्घेषु इत्यत्र प्रमाणमस्ति सोऽत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युक्तत्वेन सारवत्त्वाभावेन तथै
वोचिष्यात्। भाष्यारूढत्वाच्च। यत्तु प्राचावेति केचिदित्युक्ता सरव्यः सुख्य इत्याद्युक्तम्। यच्च तद्व्याख्यात
भिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम्। यच्चानोपष्टंथं प्रासादकतां सरव्यः पसुः प्रसिद्धेयत्वरव्यसा
दित्याह पाणिनिः। साधारणतन्मत्त्वानाः सुख्यः सुखुः सुखीः सुतीः। सुखीयति सुतीयस्यो यौ किं वनौ
तयोर्विदुः। निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लुपरादिकं सुख्य इत्यादिसाध्वेतदुभयं भाष्यगौरवादिति विवा

भा ३

प्री० म०

७८

रविनामणिस्थलोकोपन्यसनंरुतंतदेतत्सर्वभाष्यकैयटपयालोचनमूलकमिति कृतबुद्धयएवविदां कुर्व
नु। शुक्रियइति। यनुशुक्रुः पक्रुः शुक्रयः पक्रइ सुराजहुर्भाष्ये स्थितमिति चोपसंजहुः तदतिरभसात्।
तज्वक्रोष्टः। कुशआहानेअस्मात्सितनीतितुन्रसयेक्रोष्टशब्दस्तचितुक्रोष्टशब्दः दावपिशृगाल
वाचकौतत्राविशेषेणद्वयोः प्रयोगेप्राप्तेसर्वनामस्थानेस्त्रियांचतजन्तएव ततीयादावच्युभयंअन्य
त्रतुनन्तएवेतिनियमार्थन्त्रिसूत्रीआरभ्यते। क्रोष्टरितितुनन्तात्प्रथमा। तज्वदितिततीयान्ताद्व
तिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्यबद्धिधत्वेपिप्राधान्यादिहूरूप
मेवातिदिश्यते। तज्वनपचादेर्यस्यकस्यचित्किन्तुक्रुशोरेवउपस्थितत्वादर्थतआन्तर्याच्चेसभिप्रेसफ

७८

लितमाहक्रोष्टशब्दस्थानेइति। नियमार्थमिति। अन्येषांसंज्ञाशब्दानांमाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः। क्रोष्टेति।
अनङ् हल्ङादिलोपासरत्वाउपधादीर्घः। सचसर्वनामस्थानेचेत्यनेनयद्यपिलभ्यतेतथापिपरत्वादप्लानि
सेवन्याय्यः। कृतेप्पनडिः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनतच्त्वात्। अन्यथागुणेकृतेपिदीर्घेनिस्यादितिभावः
। रात्सस्य। इहृतकारोपिप्रश्लिष्यतइतिपक्षान्तरम्। तेनहल्ङादिसूत्रस्यस्थानेङ्गापःसोरितिनिष्कर्षेअ
विभर्भवानित्यादिसिध्यति। अजर्घत्इत्यत्रतुचर्त्वात्स्यासिद्धत्वात्तलोपोन। ननुकीर्तयतेः किपिकीर्त्तइह
स्यादितिचेत्। यथा लक्षणमप्रयुक्तइतिभाष्यम्। एतेनावर्त्तइतिव्याख्यातम्। परत्वादिति। नचनुग्नि
सइतिवाच्यम्। तज्वद्भावेकृतेसन्निपातपरिभाषयानुटोडुर्लभत्वादितिभावः। नुमचिरेति। ननुरेण

प्रौ० म०
७६

स्वविषये प्राप्ते सर्वबाध्यं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्। तथा च वक्ष्यते। गुणदीर्घात्वानामपवाद इति। एवं च
विशेषात्तु उपपन्नेन बाध्यः। तत्कथं विप्रतिषेधः। उत्सर्गपवादयोस्तदयोगादिति चेत् सत्यम्। अतएव तदं
शो विप्रतिषेधनूषयित्वानतिसूचकस्य इति सापेक्षानुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्नोष्ठ्यम्॥ ॥ इत्युदन्ताः
॥ ॥ हूरिति। अमुसन्नासंरोयम्। अतिचमूशब्दे लिति। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्सुक्तेः। तथा चैवमतिचमूवाद्
य इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः। वर्षा वषा वर्षाभूशब्दस्य निसस्त्रीत्वात्स्त्रीलिङ्गप्रकरणे
वैतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम्। पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथं चिद्योज्यमिति व्याचक्षुः सद्रभसात्। दडु
रेहि पुल्लिङ्गोयम्। भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरलवदडुरा इत्यमरोक्तेः। भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व इति तेन परिभा न ७६

षितत्वात्। भेकां पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूर्दडुरेपुमानितियादवकोशाच्च। दडुरेषणीति पाठान्तरम्। षण् इति पु
ल्लिङ्गस्य प्रचां संज्ञा। दभतीति। दभीग्रन्थेतुदादिः। बुसादित इति। यद्यप्युज्वलदत्तेन दंफूरिति पवर्गद्विती
यं पठित्वा दंफेर्नलोपाभावो निपात्यत इति व्याख्यातं तथापि वसन्तरेषु दभीग्रन्थे इत्यस्मात् उपस्येनुमाग
मोपि निपात्यत इत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टम्। दशपादी वृत्तौ तु दर्भेण दभूः। नुमागमोऽनुस्वारश्च नि
पात्यत इत्युक्तम्। अयमूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसंगादिको यणचीति यण्। सचामिपूर्वः प्रथमयोः पू
र्वसवर्ण इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशये नोदाहरति। दंभूमित्यादि। नचेहृदकरेति यण्शङ्कः। तत्रार्थवत एव ग्र
हणात्। अस्य तु दन्शब्दस्य भूशब्दस्य चार्थकत्वादिति भावः। एवं चायं हूरुवदिति फलितम्। श्रीपतिम न १

श्री० म०
८०

तेनाह। सन्नितीति। माधवस्तु अनूदभूइत्यादिस्त्रेण दृशब्दे उपपदेकप्रत्यय उपपदस्य दन्नादेशश्च निपासत
इत्याह। दभूरिति। तरु सर्पजातिभेदइतिकेचित्कपिरित्यने। दन्करेति। अत्र दन्नितीति नान्तपाठो मुख्यः। मान
पाठोपिकेषांचित्। वक्तव्यइति। वर्षाभ्वश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अनुक्तंच भाष्यवार्तिकवलानि
र्णयमिति भावः। तथा च वर्षाभूपुनर्भवश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह। असत्यमिदमुच्यते। वर्षा
दन्कारपुनः पूर्वस्य भुवइति वक्तव्यमिति। वामनेन तु दन्शब्देन पठित एव। एवं स्थितेयत् प्राचा दकारेति
पठितम्। यच्च तसौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतो नुवदतीत्युक्तम्। यच्चान्यैर्वार्तिकेन पूरितमर्थ
मुदाहरति इत्यवतारितम्। तत्सर्वं भसकृतमेव। न च भाष्ये विदुगिसेवपाठइति भ्रमितव्यम्। अनूद

८०

भूइति निपातितः इति माधवग्रन्थेन कैयटादिग्रन्थैश्च विरोधापत्तेरित्यत किंचिदेतत्। दीर्घपाठे इति। अ
यंच भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः। अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते। यत्तु तद्विरतावुक्तम्। कदेशविकृत
स्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति तन्ना। तथापि अणुप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्। न ह्यणुप्रत्ययोपि
विकारः। तस्माद्भ्रस्वपाठेकारपूर्वस्य उवडे। तथा दीर्घपाठे करपूर्वस्योवडिति विवेकः। स्वयं भूवदिति।
प्राचा तु दभूकारभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तन्निर्मूलत्वात् उपेक्ष्यमिति भावः॥॥ इत्यदन्ताः॥॥ नृवा इह
छन्दसु भयथेति सूत्रात् भयथेत्यनुवर्तते छन्दसीति तु निवृत्तम्। तेन चिन्ताजर्जरचेतसां वतनृणां का
नामशान्तेः कथा॥ नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। केचित्तु छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति तदयु

प्रौ० म०
८१

क्तम्। पूर्वसूत्रेण सिद्धे नृचेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदपि पूर्वसूत्रेति सच तस्य अनुवर्तयन्ति। तदप्युक्तम्। अ
विशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धाता धातृणामिति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते। बहुचैस्तु दीर्घश्चेति दिक्।
॥ ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ ओतो णिदिति। गोतइत्यपहाय ओतइति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामिसत्रपरत्वाद्दे
सस्यामाखनस्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्बाध्यतइति औतो मृशसोरिति सूत्रे भाष्य
तोक्तम्। कैयटोपितत्रेण माह। ओतइति सूत्रं पाठ्यम्। गोतइत्योकारोपलक्षणतया वा व्याख्येयमिति।
यस्यादिग्रन्थेष्वेवमेव स्थितम्। स्मृतौ रिति। यत्नाहुः। गोशब्देन औणादिकेन सादृश्यात् घोशब्दएव लक्ष्य
ते न लोकारान्तमात्रम्। तेन स्मृतोः स्मृतवौ स्मृतव इत्येव भवतीति। तद्भाष्यविरुद्धम्। गोघोभ्यामेव

८१

परस्य णित्वाभ्युपगमे ह्यौतोऽमृशसोरित्याखस्य स्मृतमित्यादिरवकाशः स्यात्। तथा च गामिसत्रपरत्वाद्दे
वर्तितया उदाहृतभाष्योक्तम्। आखस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न संगच्छेतेति दिक् ॥ ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ रायो
हलि। अर्थरै विभवा अपी स मरा तुं स्त्वम्। संराया भूयसा सजेत्यादि प्रयोगाच्च। रायिश्चान्दसइति भाष्यम्
। तच्च कजन्तस्य रैशब्दस्य चान्दसत्वं परं न तु केवलस्यापीति वान्तोयीति सूत्रे कैयटः। केवलोपि चान्दसइति
पक्षान्तरं स एवाह ॥ ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनान्ववतीति जनौः। ज्वरत्वेति
उङ्। एते धतीति वृद्धिः। जनावौ जनाव इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ ॥ रमेति। लिंगविशिष्टपरिभा
षया प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः। यत्नावन्तत्वादिति। यच्च व्याचक्षुः प्रत्ययान्तत्वाद् प्रातिपदिकत्वेऽपि पृथङ्।

प्रौ०म०
८२

पोग्रहणादिसर्थइति तन्ना। अथाग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ् ह्रस्वादिति। परत्वात्प्रतिपदोक्त
त्वाच्च संबुद्धौ चेति एत्वे कृते हल्ङादिलोपोन प्राप्नोति। स्यानिवद्वावादात्वेष्वाकाररूपत्वाभावात्। आआपि
त्वाकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात्। यथा श्रुतेऽपि एङ् ह्रस्वादिति परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। या
उपः। ययपियडिसेवोचितम्। नचातो गुणइति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्वाधात्। त
थाप्युच्चारणार्थोकारइति संभाव्येत। अतः स्पष्टार्थं याट् कृतः। दृद्धिरेचीति। यत्तु प्राचा आटश्चेत्सुदाहृतं त
न्नायाट् स्याटोष्ठकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेह आटोऽभावात्। सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्च। दीर्घोच्चारणं प्रा
ग्वत्। अत्रवदिति। सर्वनाम्नोऽसुद्धेः सेवसूत्रताम्। एवं च याटिपरेडिः त्वादन्त्यादेशोऽसुडिः सर्वस्मा मि

ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चित्यमिति। अत्रेयं चित्ता असुद्धेः सुक्तेऽमुष्ये इत्यादिन सिद्धेदिति। वस्तुतस्तु आ

सादिसिद्धम्। स्याट्करणे ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम्। नचैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्।
ह्रस्वोच्चारणेष्वाकारसामर्थ्यादेव अतो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम्। विभाषा। गौणत्वात् प्राप्ते
विभाषेयम्। यत्त्वाहुः। नवहुब्रीहविति निषेधे प्राप्तेइति तदापाततः। तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्या
त्तर्गतसर्वादि विषयत्वात्। अस्म्यच समासविषयत्वात्। योत्तरेति। यत्त्वाहुः। यापूर्वसोत्तराऽस्याउत्त
रपूर्वेति। तद्रभसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इह हि पुंनपुंसकयोरावश्यकम्। अनेनैव
सिद्धौ विभाषा द्वितीयात्तृतीयेति सूत्रन कर्तव्यमिति भावः। अंबार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातुर्मा
तृपुत्रार्थमर्हतेइति। मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातृजादेशो भवति। मात्रापुत्रस्य श्लाघ्यत्वे घोसे। गार्गी

प्रसवनामः सुद. पाठे ९

प्रौ० म०

८३

स्य ४

मातायस्यसंमातकः। तस्य संबोधनं हेर्गर्गी मातन घृतश्चेति समासान्नस्यापवादो यम्। यत्र तु श्लाघ्यत्वं न
 द्योत्यं किन्तु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कवेव गार्गीमातकः। आवन्तं यदंगमिति। यत्तु याडापइति सूत्रं व्याचक्षा
 णैरुक्तं। अतिखट्वाये सत्रलाक्षणिकत्वान्नयाद्। एवमति सर्वाये सत्रनस्याडितितद्रभसात्। न ह्यतिदे
 शविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेन याटुर्वारिः। स्याटुस्तु प्रसं
 गएव नास्ति। संतोषसर्जनयोः पाठात्सर्वदासात्। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः। डितिरुस्वश्च। अप्राप्त
 विभाषेयम्। रुस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयडु वड्। स्थानाविति निषेधे आरंभात्। इहेयडु वड्। स्थानौ
 स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानिरुस्वयोस्तु स्त्रिया मिसेवनतु नित्यस्त्री

प्राप्ते २

तपर्यन्तम्। अन्यथा इष्टु शनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीलेपिनदी
 लंनस्यात्। कैयटरीत्या नित्यस्त्रीलाभावात्। हरदत्तमतेऽपि रुस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च। अत ए
 वारव्याग्रहणमपहामस्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते। तदेतदाह। रुस्वौ च इउवर्णौ स्त्रिया मिति। औ
 लेप्राप्तिरिति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा औदिति सूत्रे घिनदी संज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम्। ना
 सावक्षरार्थः किन्तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयवल्लभः। एवं च इडु झामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिक
 मेव। अविरत्नातः। गुणदीर्घत्वानामिति। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र क्ततोऽङीति गुणस्य तिस्रः पश्येत्सत्र
 प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र क्तत उदितुल्यत्वरत्नमप

पौ० म०
८४

वादइत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्ये
पवादइति न्यायेन दीर्घोत्तयोरेव बाधः। तन्न तु गुणस्य। सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवत्। ल
क्ष्यानुरोधात् व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टम्। यत्तु व्याचक्षुः। अपवादशब्दो बाधकलोपलक्षकः पू
र्वविप्रतिषेधेन गुणमपि बाधतइत्याशयइति तन्निर्मूलं क्लिष्टं च। यदपि प्रसादकतोक्तं गुणस्य पूर्ववि
प्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधकइत्यर्थइति तन्न। रविधेरचितार्थत्वात्। न च दौ सोऽश्वरिता
र्थता। मणागतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वात् त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नां दि२
गस्येति भावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचक्षते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमंगतत्रवर्तते त्रि ८४

शब्दस्तु पुनपुंसकयोरेवेति तिस्रो देशेनेत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः।
अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तत एव। तत्कथं पुनपुंसकवृत्तिता संगच्छतामिति। अत्रेदं तत्त्वम्। जहत्स्वा
र्थैव वृत्तिरिहा भिन्ना लक्ष्यानुरोधात्। तेनांगं स्त्रियामिति सम्पद्यते। त्रिशब्दस्य पुनपुंसकवाचिता तु
भूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषइत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वस्यत्वात्। एवं प्रियति
सापुमानि सत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगस्यैव। अजहत्स्वार्थपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्या समर्पकयो स्त्रि
चतुरोरिति विवक्षितोर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसन्दर्भश्चेह प्रमाणम्। अ
नित्यत्वादिति। इकोऽचीत्यजग्रहणं चेह लिंगतद्विसंबुद्धौ नुमंवारमितुं कृतम्। भ्यामादिषु सत्यपि

श्री० म०
८५

नुमितलोपसंभवात् संबुद्धिश्चलुकालुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्ययलक्षणं च न नुम
तेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम्। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्य
मिनिवेष्टव्यम्। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित् दभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिसृप्रिय
त्रिइति रूपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम्। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। न चान्नप्रमाणाभावः। प्रिय
तिसृणी प्रियतिसृणिइत्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। द्वे रत्ने सत्याविति। विभक्तिसन्नि
पातकृतमपि सदा यत्वं टापो निमित्तं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् न यासयोरित्यादि स्तापका
च्चेति भावः। इत्यादेश इति। अजादौ यइयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यौ

वा ३

५२

सादिषु चतुर्ध्वेन त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तेर्बाधितत्वादित्यर्थः। नेयडु वडु स्थानावस्त्री। तिष्ठतो
ययोरिति स्थानौ अधिकरणे लुट्। इयडु वडो स्थानाविति षष्ठी समासः फलितमाह। इयवडो स्थिति र्थः
ययोरिति। यत्रेयडु वडो निष्पद्येते तत्रैवं निषेधः यत्र त्वपवादेन बाध्यते तत्र निषेध इत्येतदर्थं स्थान
ग्रहणम्। वामि। यद्यपि प्रकृतो निषेधो नेन विकल्प्यते इति प्राञ्च स्तथापि निषेध विकल्पे विधिविक
ल्प एव फलति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचितः। इत्याशयेनाह। वानदी संज्ञेति। डिः तिङ् स्वश्चे
तिसूत्रेणैव मेव। कथन्तहीति। उवडु स्थानत्वेन नदीत्वाभावाद्भ्रुवोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः। वहव इति।
केचित्तु वामीत्यतो वा ग्रहणमिहा। कृष्यम्बवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः न पट्। स्त्रियां गदुक्तं
तन्मन्दम्। तथा सती हनग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्ये तु सामान्येन पुंसकमिति कथं चित् समादधुः। १९

प्रौ० म०
८६

न भवतीति व्याख्यानात् अनन्तरोऽपि विवक्ष्य वहितृष्वपि निषिध्यत इत्याशयेनाह। ङीप् टापोनेति। राः पुंवदि
ति। रैशब्दस्य स्त्रीलिंगताया अपि स्मरणादिति भावः। तथा च क्षीरस्वामी रसेन राः स्त्रीलैक इति। स्त्रियां नौ
तरणिस्तारिरित्यमरः॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ अतोम्। स्वमोसिति। अमोन्विधानं लुग्वाधनार्थम्॥
अस्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्। संयोगान्तलोपोऽल इत्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तुम् इत्ये
व पदद्वयः। लाघवात्। तत्र सोर्मेकतेरानामिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येति अकारस्य मका
रेकतेरस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम्। यत्तु वदन्ति। एवं सति सुपिचेति दीर्घत्वं स्यादिति। तन्ना स
न्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सानप्रवर्तत इति। तदपि न। रुधादिभ्यः श्रम्। श्रान्नलो

पइति सूत्रयोः सुपिचेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यरुताध्वनितत्वात् लैयटेनोपपादितत्वाच्च। यद्
प्याहुः। अतिजरसमिति न सिध्येदिति तदपि न। द्वितीयैकवचने हि अतोमिति बाधित्वापरत्वाज्जरसि कृते
सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव। प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येवैष्यते सन्निपा
तपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अत इति तकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुडनपुंसकस्येति
पर्युदासेना सर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्या इश्वाश्च यन्तस्य तदाह। इवर्णावर्णयोरिति। ओडः श्यामि
ति। विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिंगनिर्देशः। जः शसोः। जसा साहचर्याच्च सपि सुवेव गृह्यते। तेने
हनकुंडशोददाति। शि। शीत्यविभक्तिको निर्देशः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यामनुरोधात्। अन्यतमस्य त्वि

प्रौ० म०
८७

ति। एवं च सामान्यादिषु अन्यतमत् इत्यादिप्रयोगाः प्राप्तादिका एवेति भावः। सोऽमादेश इति। यत्तु प्राचोक्तं
स्वमोरमादेशो वाजरसिति तद्वाप्यविरुद्धम्। एवं वाजरसं वर्तते इति हेजरसं इति चापशब्द एव। अजरसं पश्ये
तितु प्रयोगः साधुः। किन्तु अमादेशो जरस इति प्राचोक्तिरेवासाध्वी। परत्वा जरसो न्याय्यत्वात्। पूर्वविप्रति
षेधे प्रमाणाभावात्। फलाभावाच्च। सान्तमहत्तः संयोगस्य। सान्तेति पृथक्पदं लुप्तबलीकं संयोगस्येति
नेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे। सान्तसंयोगस्येति। उपधाया इति। उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्ष
णम्। पारिभाषिकार्थस्येहा संभवात्। मासश्चन्द्रसीति। मासि सस्यतकारः स्यात्। भादौ प्रत्यये चन्द्रसी
ति वाक्यार्थः। माद्रिः शोड्विंशो वरन्तव इत्युदाहरणम्। इह स्वो न पुंसके। इह स्वश्रुत्याऽच इत्युपस्थितं ते

न प्रातिपदिकस्य विशेषणान्तदन्तविधिरित्याह। अजन्तस्येति। प्रातिपदिकस्याच इति तु न व्याख्यातम्।
संभवतिसामानाधिकरण्ये वैय्यधिकरण्यस्या न्याय्यत्वात्। सुवाग्राहणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च।
सन्निपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतोयादेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात्। एतच्च एओङ् स्तूत्रेऽको गुण
वृद्धी इति स्तूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकोस्तु भो निष्कर्षं प्रापितमिति तत्त एवावधार्य
म्। एवं च याधातौ शुभया शब्दस्य क्लीबस्य ङ यि शुभं यति यन्माधवेनोदाहृतं तन्नादत्तमिति भावः।
स्वमोर्न पुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन सदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वादिस
दाद्यत्वेऽप्यभावेन तं कुलमिति स्यात्। वृद्धौ लेति। अतिसखीनिकुलानीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिङ्

वक्ष्ये प्रवृत्तिनिमित्तम् फले तु मूलव्याप्यजातिः ३

प्रौ० म०
८८

द्रावाद्द्विः प्राप्तावारिणी सत्रतु अञ्च घेरितो लम्। प्रियक्रोष्टनीत्यादौ तज्ज्वावः प्राप्ताः ननु नुमुयोः को
विशेषस्तत्राह। नामीति। नुमस्तु अंगभक्तत्वात् तस्मिन् सति दीर्घे नैस्यादिति भावः। तृतीयादिषु। पुंवदिति।
अर्थानुमूह स्वयोः प्रतिषेधो यम्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिः वृक्ष
विशेषप्रभवत्वं बोधयथा पिपुनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अस्मिन् धि। अतिरध्वेति।
रधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः। यत्तु प्रियदध्वेति उः रप्रभृतिषु रधिमधुशालीति पाठात् निसः कप्प्राप्तः। भा
ष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेषु
पलंभात्। स्त्रियानुप्रियदध्याप्रियदध्वैरिति कैचित्तन्ना। सन्निपातपरिभाषया च डीपोऽप्रवृत्तेस्तस्मा

वहिरंगपरिभाषया १

त्पुंसीव स्त्रियामपि अतिरध्वेत्यादिकमेव बोध्यम्। सुधिनी इति। परत्वालुमाश्रयः बाध्यते। सुधियेति। पुंवल
पक्षे तु मोऽभावादियङ्। बहुयः श्रेयसो यस्य तत् बहुश्रेयसीकुलम्। अत्र न पुंसकह्रस्वत्वं। र्यसो ब
हुव्रीहेर्नैति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। अन्ये तु उपसर्जनह्रस्वएव नि
बिध्यते न पुंसकह्रस्वत्वत्तु स्यादेव। बहुश्रेयसि। बहुश्रेयसिनीत्याद्याहुः। स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रिया मिलुभय
लिंगः सानुशब्दः तस्य न पुंसकत्वरूपमाह। स्तूनि सानूनीति। पुंसिशंभुवत्। प्रियक्रोष्टनीति। यत्तु प्रा
चाप्रियक्रोष्टणी लुक्तम्। तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तु व्याचरण्यः। विभाषा तृती
यादिष्वचीति एतद्विषयको विप्रतिषेधो भाष्ये प्रियक्रोष्टनेऽख्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति तन्ना। उदा

प्रौ० म०
८८

हरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः। नचोदाहरणमादरणीयं मिति। किंच पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिक
तृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे
सुसाधत्वात्। नच प्रियक्रोष्टुनेत्यादि निवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाह
तत्वाच्च। नच समाहारद्विगौ पंचक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावाभावान्न तत्र तृज्वद्भाव निवृत्तिः फलमिति वाच्यम्।
एवमपि भाष्योदाहरणा सामंजस्यत्वात्। उपलक्षणं न्तदिति चेत्। हनैवं प्रियक्रोष्टुनी सेवोपलक्ष्यतां
भाष्योदाहृतप्रातिपदिकां शानुग्रहायेति दिक्। सुल्वेति। पुंवत्वपक्षे तु मभावाद्यणो। सुल्वेनेति। ओः सुपी
तियणं बाधित्वा परत्वानुम्। यदि गन्तमिति। एतच्चरादाने इति धातौ। अतिरिक्तास्त्रणकुलमिति प्र

पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथा च रूपमालोक्ष्य पुंवद्भाव उदाहृतः। तस्मादेजनेषु क्लीबेषु र

क्रम्यमाधवेन स्पष्टीकृतम्। न्येतुसुद्योशब्दो भाषितं पुंस्कः स एवेदानीमिगन्तः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
दतः पुंवद्भावो माधवमतेनास्ति। मतान्तरे त्वस्ति। अतः प्रद्यवाप्ररायासुनावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दु
ष्यति॥ ॥ इत्यजनाः नपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ लिटिति। लिट् आस्वादाने क्तिप्। लिट् सुलिट् त्विति। छस्य जस्त्वे
न उस्तस्य रवरिचेति चर्त्वेनटः। तस्यासिद्धत्वा दुस्सीति पक्षे धुट्। चर्त्वेन तकारः। नपदान्तादोरिति ष्टुत्वनिषे
धः। चयोद्वितीया इति तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वे स्यासिद्धत्वात्। एतेन ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो
ग्रंथं व्याचक्षाणैर्युक्तं लिट् सुलिट् त्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रसुक्तम्। तथा च प्रातिशाख्येऽपि। उ
प्योदयं प्रथमं स्पर्शमेकं द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमिति श्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणं संगतं। सदेवा

प्रौ० म०
६०

तोर्वः। धातोरित्वावर्तते तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेश इति। आवृत्तिफलं
पृच्छति। उपदेशो किमिति। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। एकाचो वशो भव्य। स
लीति निवृत्तमिति। यत्तु प्राचीनम्। प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु सलिपरतः पदान्ते चेति। तत्त्वामादिकमेव। अ
धोक्। अधेक्। अजघादित्याद्यसिद्धापत्तेः। प्रातिपदिकस्य प्रकृतत्वाच्च। तत्र सलो निमित्तत्वात्तुपयोगाच्च।
धुग्भांधुक्षित्यादौ पदान्तइत्येव सिद्धेः। यदपि तत्सौत्रेण व्याख्यातं नूतितु परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि
तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्तुपेक्षम्। भव्यभाव इति। जस्त्वचर्त्तयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। षत्वच
र्त्तइति। चर्त्तस्यासिद्धत्वात्सर्वेष्वन्ततश्चर्त्तमिति भावः। बाहु। दुर्हर्दित्वा निसंप्राप्तेऽन्येषामप्राप्तेऽ

व१

६०

भयत्र विभाषेयम्। ननु दुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते। तत्र बाहुदीनामिसेवास्तु। दिवा घनर्ग
णस्य पुष्पादेरन्तर्गणोरधादिस्तदन्तर्गणो दुहादिरस्तु। मैवम्। तथा हि सतियङ् लुकि न स्यात्। निर्दिष्टं
यद्गणेन चेति निषेधात्। दोधुक्। दोधुट्। इग्यणः। यणस्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशा
टकवद्वाविसंज्ञाश्रयणमिति भावः। बाहु। वसोः संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणं तु ठोविशेषणम्।
तेनालोऽस्येति न। यत्तु प्राचावाशब्दस्येत्तु कं न। सौ सूत्रार्थः। किन्तु कथं चित्फलितार्थकं न परतयाने
यम्। अदस्येवेति। अदसि सहुवहश्चेति सूत्रे अदसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ठुठि कृते सवर्णदीर्घः
भूहः भूहेत्यादि प्राचीनं तद्वाप्य विरुद्धम्। तथा हि। ठुग्रहणं मास्तु संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य

प्रौ० म०
६१

लघूपधगुणेकृतेवृद्धिरेचीतिवृद्धौसिद्धं विश्वौहृत्सादि। एवंस्थितेक्रियमाणं बहिरंगपरिभाषाज्ञापय
ति। ससां हितसां बहिरंगस्य संप्रसारणस्या सिद्धत्वादन्तरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारा
न्ते अकारान्तोपसर्गे चोपपदेरूपे विशेषः स्यादिति चेन्नैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले
न्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कौयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यहः प्रौहृत्सादिप्रयोगा अपि परास्ताः।
अथवा उहृतेः किप् इत्यवधेयम्। वसुस्तं सु। वसुप्रत्ययः। तेन तदन्तं ग्राह्यम्। ससजुबोरुः इति सूत्रा
त्ते सनुवर्तते तच्च वसोरेव विशेषणन तु स्तं सुध्वंसोरवभिचारात्। नाप्यनडुहः असंभवादिसभिप्रेत्या
ह। सान्नवस्वन्तस्येति। पदान्ते इति। प्रलीतितु प्राचः प्रमादस्त्रस्तमित्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साउः। सहेरि

६१

त३

तिकिम्। सहडेन वर्तत इति सउः। यस्य नास्ति उ शब्दोस्ति यथा मृड इति सउस्यापत्यं साडिः। हानाः। दिव औत्।
प्रातिपदिकस्येति। अमुसन्नस्य दिवेडि विरिति न्यासो हित सूत्रेण मुसन्नस्यवान्तु दिवु क्रीडा राविति धा
तोः। निरनुबन्धग्रहणेन सानुबन्धकस्येति परिभाषया। तेनाक्ष घूरित्यादौ न भवति। औत् स्तकार उच्चार
णार्थः। सुद्युभामिति। उकारस्य संप्रसारणत्वाद्बल इति दीर्घः प्राप्तः। उदिति तपरसामर्थ्यान्नि भवति।
यनु प्राचीतं दिवोवा आत्वमसीति दुपेक्षितं मुनित्रयानुक्तेः। निष्फलत्वाच्च। घामिति रूपन्तु योशब्द
स्यैवेति बोध्यम्। वान्ताः। वडुनुभ्यम्। बहुवचननिर्देशार्थं संप्राधान्यं विवक्षितं अर्थाच्चासः पर
त्वं शब्दद्वारकं। तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ। तदेतद्वक्ष्यति

प्रौ० म०
८२

क४

गौणत्वेन नृनेष्यते इत्यादिना। द्वित्वं इति। अचोरकाभ्यामिसनेन। रान्ताः। कमलालक्ष्मीः। लान्ताः। मोनो
धातोः। परान्त इति। झलीति तु प्रौचायद्येपि नुवर्तितं तथापि काशिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्य
म्। किमः कः। ननु इमं सेवस्त्रयताम्। सदादीनामिमोऽस्यात् इति व्याख्यास्यते। किंशब्दश्च द्वेः प्रा
कृपठिष्यते। नानर्थ इति निषेधादांभसामर्थ्याच्चात्वं सविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्याशङ्क्या
ह। अकञ्च हितस्यापीति टेरत्वेकक इति स्यात्। कुतिहोरित्याद्यर्थञ्च किमइत्यवश्यं वक्तव्यमिति भा
वः। नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जने विस्मात्। मैवम्। सदादीनामिसनुवर्त्य वचनविपरिणामे
न सदादेः किम इति व्याख्यानात्। अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्तामिति नियमस्य सागात्।

न१

८२

उत्सर्ग इति। तेन तदोः सः साविति सूत्रेन तयो रिति किं हे स इति भाष्यम्। भो अच्युत इति च न विरुध्यत
इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलानुप्रचुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्वाहुः। इदमस्तु संनिरुष्टं समीपतरवर्तिचैत
दोरूपम्। अदमस्तु विप्ररुष्टं नदिति परोक्षे विजानीयादिति वचनादेवं विधस्यार्थस्याभिमुखीकरणा
नर्हत्वादिति तदापाततः। सन्निरुष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्य समर्पकत्वे बाधकाभावा
त्। विप्ररुष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्च। तथाच भट्टिः। हापितः क्वासि हे
सुभ्रुव ह्येवं विललापस इति अनाप्यकः। प्रत्याहार इति। ननु टाप्। विभक्ताविति विशेषणादिति भा
वः। अनभ्यासविकार इति। तेन भृजामित् अर्त्तिपिपत्योश्चेति इत्वे अलोत्सविधिरस्येव विभर्त्तिपिपत्तिः।

प्रौ० म०
८३

ननु स्मायादेशासरत्वादेशः स्यादित्याशङ्क्य नित्यत्वादेः स्मैरिति। कार्यं विधातुमिति। अपूर्वबोधयि
तुमित्यर्थः। ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थो न विधीयते किन्तु अनूद्यते तेनैनादेशेन। ए
तेन नक्तं भीरुरयन्त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्सपि व्याख्यातं भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात्।
मानाः। सुगणिति। अनुनासिकस्य किं लोरिति दीर्घः। न च तस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपणिलोपयोः स्यान्नि
वडावः शङ्कः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। कौविधिप्रतिनिषेधाच्चेति भावः। एतेन सुगणसीश इति प्राचोग्रं
यंगणयतेः किविति व्याचक्षाणाः उपेक्ष्या इति ध्वनयति। तदीयग्रन्थोपि समर्थनीय इत्याग्रहेतु इत्थं
समर्थ्यताम् सर्वलोपित्वेन क्विपिवाचरतीति क्विप् शब्दादाचार क्वि वन्ता कर्तारि क्विप्। तेन विजित्यर्थः।

८३

वर

णान्ताः। उपधादीर्घ इति। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा विसर्जनेन। औसंबुद्धौ चेति। प्राचा मनुरोधने सं व्याख्या
तं। अन्तस्य संबुद्धन्तस्य च पदस्येति षष्ठ्यन्तं व्याख्यातं चितम्। एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमि
ति। तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणकूशेन कर्तव्यः। पूर्वस्मादपि विधौ स्यान्निवत्वमाशङ्क्य न चेति।
पाणीमिति। बाहु उठित्यत्र तापितत्वेन तद्देशस्यत्वादिति भावः। इत्यसिद्धत्वादिति। नियमसूत्राणां
विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतास्य संकोचकता चेति पक्षस्य दुर्ग्रो लुङीति सूत्रे भाष्यकृता ध्व
नितत्वादिति भावः। निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रा सिद्धमित्यनेनेति बोध्यम्। सुविधिमुदा
हरति। आत्वमित्यादिना। स्वरविधौ तु पंचार्मैर्दिकं संख्यामिति समासेन लोपे कृते अवर्णान्त

प्रौ० म०
६४

पूर्वपदजातमिति अर्मेचावर्णं घञ् च इति पूर्वपदाद्युदान्तलंप्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वात् न भवति। संज्ञावि
धौ पंचे सत्रनलोपे कृते पि इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। कृते तु विधौ तु वृत्रहभ्यां ह्रस्वस्य पितीति
तुङ् न। कृते किम्। वृत्रहच्छत्रं। खेचेति तु कस्यादेव। प्रतिदिवेति कनिन्युवषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति
दिवः इति कनिन्। हलिचेति। यत्तु उपधायां च सुपन्यस्तत्तन्नादिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्। इह न। उ
पधाया इति। उपधादीर्घस्यैयं नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्राह सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्येव तथा वृति ३
त्रहणी सत्रानुनासिकस्य किं सलोरितियो दीर्घस्योपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया
नियमवित्तानादिति भावः। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेः। प्रसंगादस्योदाहरण

६४

माह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्या। एकाजुत्तरेति। नचालोपे कृते एकाचूलना स्त्री
तिवाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात्। नच पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयो
गादिलोपलक्षणत्वेषु इत्युक्तेः। यत्तु अङ्कुवाडिः। तिसूत्रे वृत्रघ्नः स्त्रुघ्न इति भाष्यमुपाशयकैयटेन व्याख्या
तं प्रातिपदिकान्तेति गत्वप्रसङ्ग इति। तस्य च मीसमासो मास्त्वित्याशयेनातस्य दोष इत्यत्र गत्वग्रहणं
मास्त्वित्याशयेन बाबोध्यम्। गत्वग्रहणप्रत्यारम्भानन्तु भाष्ये ध्वनितं शब्दकोस्तु भवेत्प्रपञ्चितम्। व
स्तुतस्तु कुमतिचेति नित्यं गत्वमिह न्याय्यं सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं नियमेन निवर्त्यते इ
ति सिद्धम्। भाष्ये तु कुम्वायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनम्। वृत्रघ्नः स्त्रुघ्नः प्राधान्यात्। हन्ते

शास्त्रं २

प्रौ० म०
८५

रत्पूर्वस्येति। तत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम्। एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिकाकेन
सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक्। माधवे
नोक्तमिति। इत्थं हितदीयो ग्रन्थः। भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनङ्गस्यो निबद्धावश्वाल्विधित्वाने
त्येका उत्तरपदत्वाभावात् प्रातिपदिकान्तं विभक्तिषु वेति विकल्पो भवति। वृत्रघ्नो वृत्रघ्ना इति। तद्वा
व्येति। किंवा त्विधित्वानेत्यसंगतम्। अन्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन्निस्संभारं भात। तस्याप्रत्यययुक्त
न्तरस्यैव वाच्यत्वात् विकल्पश्च स्य संगतम्। कुमतिचेति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् इत्यवधेयम्। मधवाबु
लम्। अर्वणस्तसावनज इति सूत्रात् तदस्य नुवर्तते तदपेक्षया च मधवेति वृत्त्यर्थे प्रथमा तदाह। मध

८५

हि १

वशब्दस्येति। अधातो रिति। अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अचतिग्रहणं नियमार्थम्। धातोश्चेद्भवति अच
तेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरतिगोमानित्यादौ संप्रतिधातुत्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव
स्फुटी भविष्यति। ननु कुर्वन्निस्सादाविवसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावादीर्घत्वं न स्यादित्या
शंकाह। इहेति। बहुलग्रहणादिति कचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हकारस्य घका
रः। अगुगागमः कनिप्रत्ययश्चैत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथा च छन्दसी
वनिपावित्सत्र कैयटेनोक्तं मधवाबुलमित्येतन्न कर्तव्यम्। श्वनुक्षन्निति निपातनामधशब्दान्मतु
पाचभाषायामपिशब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति। यत्त्रवार्तिककृतोक्तम्। अर्वणस्तमधोनश्च नशिष्यं

प्रौ० म०
८६

छान्दसंहितम्। मनुबन्धोर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति। यच्च तद्वाख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुते
लुक्तं निवन्तमध्योदात्तमघवन्शब्दविषयकम्। छन्दस्येव निविधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वापर
विरोध इति ध्वनयन्नाह। छन्दसीत्यादि। अतोदात्तं लिखति। यद्यपि श्वलुक्षानि सत्रकनिनंता एतत्सु
ज्वलदादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तत्वं लभ्यते तथापि उक्षासमुद्रो अरुणः सुपर्णः। पूषा त्वेतो नयतु
~~वज्रम्~~। अग्निर्मूर्द्धा ~~वज्रम्~~ निर्मज्जानं न पर्वणो जभार। त्वमर्थमाभवसि यत्तत्स्य दौतस्त्रोपा
त्तानामुक्षन्नादीनामनोदात्तस्य निर्विवादतया कनिष्ठस्य एवोचित इति भावः। मघवा बहुलमिति
सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येतिलोपमाशङ्क्य नैतदस्ति अन्यदेव हीद

मयुसन् प्रातिपदिकम्। तथा हि भाषायामपि अस्य प्रयोगो दृश्यते इति वदन्त्यासकारोपि मघवन्शब्दस्यां
नोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थिते मनुपमाश्रित्य त्रैदेशं प्रत्याचक्षणी भाष्यवार्ति
करुतौ मघवानि सत्रत्रादेशपक्षेपि दीर्घस्वीकुरुत एव। फलभेदे प्रत्याख्याना संभवः। अतो बहुलग्र
हणानासिद्धत्वमिति युक्तं तद्वाच्यादिसंमतमेव। यत्वाहुः। मनुपक्षेपि छान्दसत्त्वा न दीर्घ इत्येव भा
ष्यस्याशय इति तन्न। मनुबन्तस्य छान्दसत्त्वे मानाभावात्। उदाहृतमट्टिकैयटविरोधाच्चेति हि। ए
तेन श्वलुक्षानि सत्रनिर्णयस्य मघवन्ति सस्यत्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्ति तेष्वीरस्वामिग्रन्थः प्र
लुक्तः। तथा च कातंत्रसूत्रं सौमघवान्मघवावेति। विचारचिन्तामणावपि मघवानेव मघवे लुक्तम्। का

तिर

प्रौ० म०
६७

शिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना। अर्वणस्तु। ~~अर्वणस्तु~~ ऋधातोर्विचिगुणेच अरिति रूपं तस्मान्न
तुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति। छन्दसीव निपाविति वनिपिवेदे अर्वन्तिलोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्य
तिरूढि शब्दश्चायम्। वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयइत्यमरकोशात्। अतोर्थोपिन भिद्यते
तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तज्ज्वत्क्रोष्टुरिति त्रिसूत्रीवत्। यत्तु
हरदत्तेनोक्तं। अर्वन्मघवशब्दयोर्द्वयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव। अर्वणस्तमघोनश्चेत्यादि भाष्यादि
ति। तदापाततः। भाष्यस्य विशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथाच श्रीहर्षः बाहैरलुप्यत सहस्र
दगर्वगर्व इति प्रायुङ्क्त। ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेपि आन्तरतम्याद्

६७

नुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आआदिति। यत्वाहुः। इहानुनासिको न अनणत्वेन सवर्णग्रहणाभावात्। न
चतपरस्तकालस्येति अनणिविध्यर्थमिति वाच्यम्। भाव्यमानः सवर्णान्नगृह्णातीति निषेधात्। गुणा
नामभेदकत्वे विशुद्धैकवक्त्रेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसंग इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अनणिविध्यर्थमिति शं
कायां भाव्यमान इत्याद्युत्तरमसंगतम्। तस्यान्विषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानोऽणित्यादि। अन्यथा
चोः कुरित्यादावपि निषेधापत्तेः। तत्रोदिकरणसामर्थ्यान्निषेध इति चेत्। किमनेन वक्तव्यं न प्र
यासेन। तपरस्तकालस्येति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यादावनुवर्तितत्वाच्च। किंच शुद्धैकवक्त्रेः
ति असंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य उरुद्वरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यनन्तरं निर्दिष्टमि

प्रौ० म०
८८

त्यर्थः फलितः। सच गुणानां भेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेत्यास्तावत्। एतेन भाव्यमानो रसवर्णान्
गृह्णातीति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रन्थो विप्रसृतः। दीर्घस्यानण्वत्वेन मूलशैथिल्या
त्। थोः। स्थान्यादेशौ दावप्पनचौ। थैर्भ्यश्चैव सिद्धे इतो द्वचनमृभुक्षिन्नर्थम्। श्वादेश इति। केचि
त्स्थान्यादेशमाहुः। तत्राकारप्रश्लेषोऽर्थः। यत्तु न्यासकृता प्राचा चोक्तं। अनेकाल्त्वेऽपि थकारमात्रस्या
यमादेशः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न्यायादिति। तन्न। तद्विशिष्टस्याप्रसंगेनोक्तपरिभाषा
या इह विषयाभावात्। प्रसंगादाह। स्त्रिया मिति। सुपथीति। इनस्त्रिया मितिकर्तुन कृतः। समासा
न्तविधेरनित्यत्वात् युवोरनाकाविति सूत्रे भाष्याच्च। न पूजनादिति निषेधस्य तु नायं विषयः। षचः

सुपथीति१

८८

प्राचीनेष्वेव स इति वक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यात्वथोऽथश्च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्ता विभक्तौ लिंग
विशिष्टाग्रहणान्न भवति। शाविति। यत्तु प्राचा इतो सर्वनामस्थाने थोऽथ इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातं
तदसत्। निर्वाजिलक्षणापत्तेः। क्लीबे औः श्यां सुपथी सत्रातिमाप्तेः। सुपंथा निपश्येति शशिरूप
स्यासिद्धिप्रसंगात् चेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पंथानमात्मान इत्यतिपथीयतिततः क्लिप्। अलोपः
यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम्। पंथाः। इतो सर्वनामस्थान इत्यल्लभ्यते।
इत इति। तपरकरणात्। एरनेकाच इति यणं वाधित्वा परत्वा नित्यत्वाच्च थोऽथः। संयोगपूर्वकत्वात् नय
ण्। पंथियौ। पथियः। पंथियम्। पंथियौ। भस्यटेलेपिः। पथः। पथा। पथीभ्याम्। पथीभिरित्यादि। एतेने

थः३

प्रौ० म०
६६

तोत्तर्वनामस्थानस्य त्रस्थानिन्यादेशोचतपरकरणं मुखमुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः प्रसुक्तः। यत्तु न्यासकार
स्तदनुसारिणोऽन्ये च सरवीः सुतीरितिवसथीः पथ्योपथ्यइत्याद्युदाजहुस्तच्चिन्त्यम्। सार्वत्वस्य दुर्वारत्वा
त्। यत्तु पथिमथ्यभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदितितदप्यपार्थक्यम्। एकदेशविकृतन्यायस्य
दुर्वारत्वात्। पंथाइसत्रापि निसत्वादिशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वेकतेऽनान्तत्वेन न्यादेशाप्रसंगात् च। य
दप्युक्तः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि। कौलुप्तनस्या निवदितितुनेहाश्रीयते इतितदपि चिन्त्यम्।
तथा सतियण्प्रसंगात्। रयस्यादिति सूत्रे सरवीः सुतीरित्यादि निर्वाहाय कौलुप्तनस्या निवदित्यस्य
केचटादिभिराश्रितत्वात्। इतोदिसत्रतपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोपीहातुकूलत्वाच्च। तस्मादात्मन्या

६६

देशश्च न्याय्य एवेति स्थितम्। एतेन मथीः मथ्योमथ्यइत्याद्यपि प्रसुक्तम्। मन्थाः मंथियौ मंथियइत्यादेरेव
न्याय्यत्वात्। यदपि ऋभुक्षीः ऋभुक्ष्यौ ऋभुक्ष्यइत्यादितत्र सावात्तनुर्वारमित्युक्तमेव। औङादिषु तु य
ण्डुर्लभः। संयोगपूर्वकत्वात्। तस्माद्भुक्षाः ऋभुक्ष्यौ इत्यादि बोध्यम्। ध्मात्ताषट्। स्त्रीलिंगनिर्देशः
संख्यां विशेषयितुम्। तत्तामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते। इत्याशयेना
हासं रयेति। यत्तु प्राचोपदेशकालेषान्तानात्वे लुक्तं तस्य चेत्सत्रनलोपेकतेपीत्यादि स्वग्रन्थविरुद्ध
म्। संप्रत्यनान्तत्वेऽपि उपदेशेनान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन। नन्वयं पूर्वपरविरोधः काशिकाया
मपि तुल्यइति चेत्। किन्तु बाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किन्दृढेऽन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात्। यत्तु न्याचरम्।

प्री०म०

१००

ने३

उपदेशकालेयौषकारनकारौतदन्तेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत्समुदायेन संबंधान्नासमर्थसमास
इति तदापाततः। अवयवेन संबंधं व्याख्याय समुदायेन संबंधादित्युक्तेः परस्परव्याघातात्। किंच यत्रोप
सर्जनपदार्थः स संबंधिकस्तद्व्याविधा। सापेक्षोपि समस्य तद्व्येका। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादि
नेव देवदत्तादिनापि संबंधः सन् गुरुणा सहोत्पत्तिगर्भः। देवदत्तेन सह तु तदीयगुरुत्वाद्यत्वरूपो गुरु
घटित इति द्वितीयाविधा। उक्तं च हरिणा। संबंधिशब्दः सापेक्षो निसं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा अपेक्षा
हिवृत्तावपि न हीयते इति। समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्व
तासहेति च। अत्र तत्पसर्जनं न स संबंधिकम्। येन द्वयाविधावकाशमासादयेत्। न चिहापि अन्तशब्दः

१००

स संबंधिको यो स्तीति चेत्। उपदेशकालेयौषकारनकाराविति वदद्भिस्तदन्वयस्य सक्तत्वात्। अन्यथा हि
उपदेशकाले अन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात्। वस्तुतस्तु तदपि न। अन्तशब्दो हि अवयविनिसाकांक्षो न तु यत्र
कुत्रचित्। अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात्। ~~यत्तु तद्व्यतिरिक्तं~~
~~यत्तु तद्व्यतिरिक्तं~~ रातोपि ईशितुरीशित्वं प्रति साकांक्षत्वात्। राजा प्रभौ नृपे च द्रेयक्षेत्रे यश
क्रयोरितिकोशात्। यदि तु ऋद्धप्रत्यनाकांक्षतेति ब्रूये। तर्हि समंप्रकृतेषु। सन्निपातेति। तथा च उपदे
शकाल इति व्याख्याननिष्फलमपीति भावः। यत्त्वाहुः। परिभाषाया अनिसत्वाल्लुक् स्यादिति तत्साह
समात्रम्। इष्टस्य लेप्पवृत्तौ परिभाषायानिर्विषयत्वापत्तेः। किंच। उपदेशे इति निर्मूलमपि। यत्तु वदन्ति

प्रौ० म०
१०१

अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति तदपि न। संख्येयस्यापकर्षणेन संक्षिपरत्वं संपादनेन च सा
मर्थ्येपक्षयात्। नोपधायाः। नेतिलुप्तपञ्चीकमंगस्य विशेषणम्। गौणत्वेति। बहुवचननिर्देशस्यार्थ
प्राधान्यार्थत्वादिति भावः। प्रियपञ्चामिति। नकारद्वयमध्ये चकारः। अष्टनआ। हलादाविति रायो हली
सुत्तरसूत्रात् हली सपठ्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः। तेनाष्टानामि सत्रनुटः पश्चादेव सन्नि
पातपरिभाषाया अनिसत्त्वादात्तननुप्राक्। अन्यथा अष्टनआमिति स्थिते परत्वं निसत्त्वाच्च आत्वे
कृतेनान्तत्वे षट्संज्ञाभावानुद्नस्यात्। नच यथोद्देशपक्षेऽनंतरंगत्वात् प्रागेव कृता षट्संज्ञा एकदे
शविकृतन्यायेन कृतात्वेपिसुलभेति वाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भावः। अष्टाभ्यऔश्च॥

१०१

कृताकारादिति। ननु हली सपठ्यत इति उक्तं तत्कथं कृताकारतेत्यत आह। अष्टभ्य इति। कृतात्वे स्येदमनु
करणं न तु लक्षणवशा संपन्नमात्वम्। तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकलिकतया लाघवार्थम
अष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः। इहमिति। श्रुतमनुमितं चेत्सार्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घान्तादष्टनः पराअ
सर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। अष्टाभिः। दीर्घाकिम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतु
र्भ्यो हलादिरिति वाधित्वा सल्युपोत्तममिस्यस्य प्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्यो यासलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उ
पोत्तममुदात्तं स्यादिति तस्यार्थः। एवं स्थिते ह्रस्वमावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं आत्वस्य निसत्त्वेन
र्थस्यादित्यर्थः। पूर्वस्मादपीति। एवं च प्रियाङ्ग इति हरदत्तो दाहृतं तुल्यं न संभवतीति भावः। नच पूर्वत्रा

प्रौ० म०
१०२

सिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोष इति सापवादत्वात्। नतुरभाभ्यामिति प्रतिपदोक्तं न तत्र गृहीष्या
मो नतुष्टुत्वविधिलभ्यमिति चेत्तमैवम्। भाष्यमतेतदयोगात्। तथा हि। रभाभ्यामिति सूत्रेऽपदान्तस्य
मूर्द्धन्य इति सूत्रमनुवर्त्येण ग्रहणं पदान्तस्येति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रसारय्यातम्। नच मूर्द्धन्यशब्दे
नतुष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमानेन कारे वैषम्यं सुवचम्। यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भा
व एवोचितः। शब्दकोस्तु भेदस्य दोष इत्यत्र न तत्र ग्रहणं मास्तु इति निष्कर्षः कृतस्तद्गीत्याप्याह। का
र्यकालपक्ष इति। नच यथोद्देशमाश्रित्य तुष्टुत्वमस्त्विति वाच्यम्। फलभेदे प्रसारय्यानां संभवेन का
र्यकालपक्षस्यैव हन्याम्यत्वादिति भावः। अतएव पंचमी समासप्रसारय्यानां पक्षोपपत्तेनापिष्टुत्वं प्र

१०३

साशानकार्या। फलैक्याय कार्यकालस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्यैव दुर्वारत्वात्। निष्ठायां सेटीति सेट् ग्रहणात्
सापकात् पूर्वस्मादिधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यतयानेह प्रवृत्तिरिति तु संभवे दुष्टे क्षायदिलक्ष्येष्टुत्वं प्रति
तं स्यात्। लक्षणैकचक्षुष्कतायानु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां वत्। जश्चासोरिति। औश्वं ता ३
हिलुक्नुटाविवगौणत्वेन भवति। अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वात्तुकरणेपि
एकवचने नैव निर्दिशेत्। अष्टा औशिति अष्ट इति वा एतच्च मानेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।
तथाच औश्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवोचितं तथा जसिप्रियाष्टा
न इत्येव स्थानतुप्रियाष्टा इत्या

प्रौ० म०
१०३
पुन३

शंकोक्तं भाष्ये यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति न भवसेवात्रात्वमिति कैयटः। वामनो विअष्टाभ्यऔशिति सूत्रे त
दन्तग्रहणात्तरमाष्टाविलुक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौ श्रभवतीत्याह। ह्यदन्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान
इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा गौणताया मात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते इति प्रतिज्ञाय अष्टन
आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्जने प्यात्वम्। भविष्ये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादिव द
सूत्रप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः। हलासवेवेति।
यद्यपि हलीसस्यापकर्षमकृत्वा विव्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते तथापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपञ्चितं म
मत्रेति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनं उक्तं संगृह्णाति। प्रियाष्ट इति। नान्ताः॥ ॥ भुदिति बुध्यतेः कि

१०३

श। धाताः। ऋत्वेरधृक्। किं विदिति। ऋतावुपपदेयजेः किन्। धृष्णोते द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्म
णि किनमागमश्च। दिशेः कर्मणि। उत्सर्वास्ति हेः किन् उपसर्गान्तिलोपः षत्वं। अंचेः सुप्पुपपदे किन्चेत्स
र्थः। युजेरिति। कुंचेरप्येवं। नलोपाभावस्त्यधिकः। कनाविति। इकारस्तच्चारणार्थ इति भावः। सन्निहि
त इति। यत्तु प्रांचः। तृतीये धात्वधिकारे इति। तन्न। सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधि
कारत्रयाभावात्। युजेरसमासे। सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीति तन्न। सर्वनामस्याने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्
। लक्षणायां बीजाभावात्। क्लीबे युजी इति द्विवचनेऽतिव्याप्तेश्च। यत्तु वदन्ति। नपुंसकेशसि युंजीत्य
त्रनुमत्स्यादिति तन्न। नपुंसकस्य सलच इति नुमः संभवात्। सुलोप इति। कुलस्यासिद्धत्वात् परत्वा

प्री० म०
१०४

दादौनुम्। ततो हल्ल्यादिलोप इति भावः। किं प्रत्ययस्य कुः। पदान्त इति। यत्तु प्राचोक्तं सलीति। तन्न। सली
सस्यासन्निहितत्वात् निष्फलत्वाच्च। यत्तु तत्तौत्रेण व्याख्यातं सलो सली सतो मण्ड कल्लु स्या सली सस्मि
ननु वर्तमानेपिन कश्चिदोष इति तन्न। स्पष्ट इत्यादावतिमात्रेः। खनिति। खंजतीति खन्। खजिगतिवै
कल्ये। पसौ वज्रेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्। णिला उपधाया वृद्धिरिति तन्न। पंचपाद्यां दशपा
द्यां चानेन किप् दीर्घयोरेव विधानात्। स्तोः। संयोगेति। लुप्रषष्ठी कं सलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे
। पदान्त इत्यादिना। भज्जतीति भट्। किप्। सस्येति। जस्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वश्रुत्वमित्यर्थः। एतेन प्राचो
विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता। उर्गिति। उर्जबल प्राणनयोः। अस्माच्चुरादि ण्यन्ताद्भ्राजभासेत्यादिना किप् णि

१०४

लोपः सचचोः कुत्वेन स्यानिव सदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जानतेष्ववया इति नोदाहृतं मंत्रेश्वेत
बहो कथ्येति प्रकृतस्य अवेयज इति विहितस्य ण्विनः तदपवादस्य पदान्तेऽसश्च छान्दसत्वात्। यत्तु श्वेतवा
हु कथ्येति प्रकृतस्य अशास् पुरोडाशवयाज्जाडसिति प्राचोक्तं तन्न। उसः प्रकृतिभूतयोर्बहियज्योर्दीर्घाभा
वात्। यदपि अवया इति प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातं तन्न। अपवादस्य उसो विषये उत्स
र्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः। तदोः सः सावनन्त्ययोः। अनन्त्ययोः किम्। हेस। परत्वात् सदाद्यत्वं बाधित्वा सत्वं स्या
त्ततो हल्ल्यादिलोपेरुत्त्वविसर्गो स्याताम्। किंच। स्त्रियां सेति न स्यात्। वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्य
मकर्तुम्। नचोक्तदोषः। पुनः प्रसंगविज्ञाने सदाद्यत्वं संभवात्। सकृद्रूपाविति पक्षे पितदोः सस्याविस

स्यानन्तरं अदस इति योगं विभज्य अदस एव दस्य सत्त्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात्। ननु यथान्यासे दीय
तेः क्विपि स्व इति प्राप्नोति नियमे तु द इति स्यादिति चेत्। मैवम्। गौणे अत्र सत्त्वयोरसंभवेन द्वौ रिट्यस्यैव न्याय्य
त्वात्। डे प्रथमयोरम्। डे इति पृथक् पदं लुप्त षष्ठीकम्। प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति
व्याचष्टे। डे इत्येतस्येत्यादिना। डे सुटोरमिति सुवचम्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शोषे इति विभ
क्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्।
नचैवमन्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। सामआकमिति समुद्रकनिर्देशेन तस्यापि सापि
तत्वादिति भावः। युवं वस्त्राणीति। शोषेलोपः। यत्तु काशिकायामुक्तम्। पंचम्याश्चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथ

मयोरपि। यान्यदिवचना न्यत्र शोषेलोपो विधीयते इति तद्वाचापेक्षया। च न्दसितु प्रथमादिवचनमपि शोषे
लोपस्य विषय एवेति बोध्यम्। मपर्यन्तस्य किमिति। अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। अंगकार्ये इति। ए
तेनांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषार्थ उपनिबद्धा। अंगे अंगाधिकारे वृत्तवर्तनं यस्य तदंगवृत्तं
शास्त्रं तस्मिन् कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति हितस्यार्थः। एषाच परिभा
षा ज्यादादीयसः राजनोर्जेति सूत्रद्वये पितापितेति भाष्ये स्थितम्। अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं
न ब्रूयात्। बहोर्लोप इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत्। अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति। राजनोश्च जंवि
दध्यात्। अतो दीर्घे यजीति दीर्घे भविष्यतीति। नचैव द्वाभ्यामिह सूत्रद्वयत्वे कृते सुपि चेति दीर्घे न स्या

प्रौ० म०
१०६

दितिवाच्यम्। द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। यत्तु केचिन्निष्ठितस्ये
तिपठन्ति द्वाभ्यामिति तु दीर्घविना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति तद्भाष्यविरुद्धम्। ज्याया न जानौ तिजा
यते इत्येवामपि दीर्घविनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापकद्वयस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि
तु भ्यसो भ्यमिति सूत्रे भाष्येऽपि परिनिष्ठितस्येव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया
योज्यः अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं न तु तावत्प्राप्तांशप्रविष्टमिति वास्तु। एवमुक्ताशिकादिग्रन्थो
पि कथंचिन्नेतुं शक्य इति दिक्। मकारान्तमि सुपलक्षणम्। जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारान्तरप्र
श्लिष्यसान्तस्य जस इति व्याख्यानादतोमिति सूत्रादग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानादेति

१०६

तु २

बोध्यम्। अविभक्तिकमिति। तथा च डे प्रथमयोरमिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य अमः प्रतिषेधो यमिति भाष्येशं कि
तम्। न च तथैव किन्नस्यादिति वाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वा प्राप्ते युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा अलिङ्गत्वे
युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगाच्च। योचि। अचिकिम्। युवाभ्याम्। यदितु युष्मदस्मदोरनादेश इत्य
त्रायो हलीत्यनुवर्तते तदेह अचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः। युष्मदस्मदोः। हलादाविति। योचीत्यग्रह
णत्वरिशेषसिद्धमिदम्। रायो हलीत्यतो नुवत्सालब्धत्वा। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन न ह्यादेशो हलादि
रस्ति मैवम्। भ्यमः सत्वात्। अभ्यपक्षे योचीत्यत्रानुवत्सार्थमनादेशग्रहणं बोध्यम्। पक्षद्वयेपीति। न चान्तलो
पपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। एतन्निवृत्त्याकारोच्चारणस्य चरि

श्री० म०
१०७

तार्थत्वात्। युष्मदस्मादसौः श्र। शित्वं सर्वदेशार्थं अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात्। न च वैयर्थ्यमादेशव्यप-
देशेन यत्न निवृत्त्यर्थत्वात्। न चावयवस्यादेशोऽस्यपि विभक्तेरनादेशतास्मेवेति वाच्यम्। सर्वे सर्वपदेशा-
इति सिद्धान्तात्। इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति। अर्थवत्त्वेन स्यान्नादेशभावविश्रान्तिरि-
त्यर्थः। सिञ्चण इत्यस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोध्याः। इदन्त्ववधेयम्। अन्त्यलोपपक्षेऽशः स्या-
देशः प्राप्नोः गृह्यत्तपरिभाषया वारणीयः। यदितु अंगस्य यत्कार्यन्तद्विषयिण्येव सा परिभाषा-
नलंगाधिकारमात्रपरेति दुराग्रहस्तर्हि अश इत्यत्रातो गुण इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्याका-
ररूप एवाश भवति न विक्रीयत इति व्याख्येयम्। यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽश इति तन्ना। अशादेशप्रवृ-

१०७

त्तिकालेशोऽलोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः। भाविन इति। कृते हि शोऽलोपेऽकारान्तत्वात् प्राप्नोः सुट्सुट्क-
स्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यानिवर्तत इति भावः। शोऽलोपपट्टिलोप इति पक्षे तु सुट् ग्रहणं व्यर्थमेव। आकमि-
दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथा पररूपं स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एतन्निवृत्त्या अभ्यमश्व-
चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवने त्वमावेकवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरोऽकेल-
र्थपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति। समस्य माने इत्यादिना। द्वेकत्वेति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे
संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्वेकार्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्य-
र्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् न पायात्। समासार्थो मुखविशेष्यं अन्यसंख्यश्चेद्युष्मदर्थगतसंख्ये

प्रौ० म०

१०८

मिति३

म३

तरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। **सा** इति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामि
ति अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवंचतुर्थश्लोकेऽपि न युवावौ लभौ न चेत्युक्त्वा प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता। **एवं** चाव्याप्त
तिव्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वाश्रितं फलितम्। न च कृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात्
अन्यथा हि द्विले एकले इत्येव ब्रूयात्। द्विले एकले च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्या न संभवादिति भावः। अति
त्वाकंतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति सामाकमित्यत्र यद्यपि मुट्ग्रहणं न स्यान्नि विशेषणं बाधान्न तथापि उपलक्ष
णमुभवतितेन यस्यामस्सुड् ग्रेभावीतस्यैवामाकमाभवितम्। न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकं न प्रवर्त
ते। न च समुदायनिर्देशो विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति। न च मुडामोः पृथक् स्या

१०८

निलमिह निर्दिश्यते। चशब्दस्य द्विवचनस्य चाभावात्। यदि तु सूचाम्चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत योग्यता ब
लाच्च शब्देन मुडेव गृह्येत तथापि यदि मुट्ग्रहणमन्वाचय शिष्टं ततः समासो न स्यात्। अन्यत्र तु सा हि स वि
वक्ष्या केवलस्यामोऽप्रसक्तेरिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। यस्यामः सुड् ग्रेभावीत्यादितावद्बाधितम्। आकमा
पहतस्य सुड् च याभावात्। आकमः सुड् भावी इति चेत्। तर्हि तमेवोपलक्ष्येत्। आदेशद्वारकेण परंपरा
संबन्धेन स्यान्निमुपलक्ष्यमिति चेत्। हनैवं मुष्माकमित्यादौ सुड् भावी इति चेत् तर्हि तमेवोपलक्ष्येत्।
आदेशद्वारकेण परंपरासंबन्धेन स्यान्निमुपलक्ष्यमा दृश्येत् तर्हि न मेवोपलक्ष्यं दृश्येत्। सामरिति
निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयत इति चेत्। निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या च रितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात्। यदपि समा

प्रौ०म०
१०८

हारद्वन्द्वप्रक्रम्यअन्वाचमशिष्टलेदूषणाभिधानन्तदप्यसंभवदुक्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तेरि
तिपरमवशिष्यते। तदपिन। प्रक्रियादेशायां स्थितस्यामन्तरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुटश्च एकबुद्ध्युपा
रोहेणैसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतमोरयन्द्रष्टेतिवत्। अत्रोभयोरैकस्मिन्दर्शनेसंबन्धइतिचेत्। इ
हाप्येकस्मिन्नादेशेइतितुल्यम्। तथाचइरमोरेइतिसूत्रेधेइसादौधाजोसस्यइरेचिआतोलोपेरेभावेत
स्यकृत्सभृत्प्रभृतिषुचरितार्थतयाइटिकृतेइरमोरेइतिद्विवचननिर्देशात्लाक्षणिकस्यापिरेभावःपुनःक्रि
यतइतिस्थितमाकरे। इरमोरित्येकशेषःसामइतितुद्वन्द्वः। सहविवक्षात्प्रभयत्रतुल्यैव। वस्तुतस्तुसामआ
कमितिस्त्रेकेवलोलोप्यामृतंनेणनिर्दिष्टस्तस्यआकमिस्थानिवद्भावेनामूलात्सुदूलाच्चसामइतिप्रव

२४

१०८

तैतैगौणलेतुप्रथमप्रवृत्त्यैवपर्यवसानम्। अतएवशेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेणसहफलैक्यमपिसिध्यति। सर्वथापि
अतिलयामतिमयामितिकैश्चिदुत्प्रेक्षितंसमर्थमितुंनानिनिचेष्टमम्। अतिल्याकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृ
तैवोदाहृतत्वादितिदिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। एतच्चसर्वस्यपदस्येसाधिकाराल्लभ्यते। स्थग्रहणन्तुविभक्तौ
श्रूयमाणायामेवयथास्यान्तुलुप्रायामित्येतदर्थमितिबध्यति। वेदैरशेषैरिति। युष्मानूरक्षतुगोविन्दइति
प्राचःपाठस्त्यक्तः। अस्मानित्यस्यसमानवाक्यस्यत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्थग्रहणादिति। तिष्ठतिरिहानौवर्त्त
ते। यथासमयेतिष्ठसुग्रीवेतिसमयमाहासीरितिगम्यतेतेनषष्ठ्यादीनविजहत्तोरेवआदेशाइत्यर्थः। युष्म
त्पुत्रइति। युवयोर्युष्माकंवास्त्रिपुत्रइतिविग्रहः। पदासरत्वंसंपादयितुमितिशब्दः। प्राजातुनासौप्रयुक्तस्त

हा३

प्रौ० म०
११०

त्रपदासरत्नाभावादेशोनभविष्यतीति किं स्थग्रहणेन। न च वा। चादिपंचकेति। पंचानां मध्येऽन्यतमेन योगस्य
र्थः। युक्ते इति न पुंसके भावे क्तः। पश्याथैः। अतएव निपातनाद्भावः। दर्शनं पश्यः। तच्चेह स्तानमात्रम्। अदर्शनं
लोप इत्यत्र यथा। न तु चाक्षुषज्ञानमेव। अनालोचन इति निषेधात्। तदेतदाह। अचाक्षुषज्ञानार्थे रिति। भक्त
इत्यादि। अत्र व्याचक्षुः। येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योज्यम्। यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं
त्राणे हेतु निर्दिश्येत ततः सापेक्षविधानेन तदिममिति वदन्वादेशोन स्यादिति। अत्रेदं वक्तव्यं। सापेक्षविधा
ने अन्वादेशत्वनास्तीति तावदसंगतम्। आदेशो हि विधिः किंचिद्विधायपश्चादितरविधिश्चान्वादेशोन तु
निरपेक्षत्वगर्भः। अशब्दार्थत्वात्। शास्त्रे तथाऽपरिभाषितत्वाच्च। न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति

११०

कृ

वाच्यम्। वन्यद्विपेनोन्मथितालगस्य। अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेसादौ सापेक्षत्वेनादेशदर्शनात्। तत्र हेतुत्वं
नशब्देनोपात्तमिति चेन्न। तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिमिस्यादिप्रयोगवि
रोधात्। नक्तं भीरुरयमिति न विधिः किन्तु नुवादः। अतस्तदिममिति न विरुध्यते। एवं स्थिते येन त्वं भ
क्त इति यच्च ब्रह्माह रंशोमर्थः किन्तु तेन त्रायत इत्येव संबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्च ब्रह्मापेक्षेति दिक्
अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्ततः परस्यादेशस्तथा त्रायत इत्यस्मात्परं स इति प्र
थमान्तम्। न च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्य मिति भ्रमितव्यम्। सहृदिस्त्वं मां त्रायत इति तत्रेणानेककारकसं
बन्धात्। अनुषंगाभ्युपगमेपि एकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च। सामंत्रितम्। संज्ञावि

प्रौ० म०
१११

धावपिमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। आमंत्रणमामंत्रितमुपचारात्तत्साधनेवृत्तिः। विभक्त्यन्तेनचा
मंत्रान्तेनतुकेवलमाविभक्त्येसाशयेनाहृतदन्तमिति। आमंत्रितपूर्वमविद्यमानवत्। यत्तु प्राचोक्तं विशेष्य
पूर्वसंबोधनेतरपूर्वचसंबोधनंहित्वाऽन्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैते आदेशा इति केचिदिति। तत्र केचि
दिह्यनुचितमुक्तार्थस्य प्रकृतादिस्त्रीसिद्धत्वात्। यच्च व्याचक्षुः। त्रिस्त्र्या अयमर्थ इति तन्। तृतीयस्त्र्या
र्थस्य तेनासंस्पृशति। पारः पत्। तदवयवस्येति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषयेदलभ्यते।
इति दान्ताः। अग्निमंथतीति। मथ्नातेर्मथतेश्च किपि एतदेव रूपमिदितस्तु नलोपाभावस्तु अग्निमन्
। अग्निमथौ। अग्निमथः। इति धान्ताः। डकार इति। आन्तरतम्यादिति भावः। ह्रस्वव्यंजनमोरिति। व्यं

१११

जनस्पहि ह्रस्वईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृशः इति भावः। उक्तं चेति। वार्तिककृते निशेषः। केचित्तु पूर्वस्यैव मुखा
दमुञ्ज डिः ति उदाहरन्ति तद्ग्राह्यादौ नोक्तमित्युपेक्षितम्। उर्हन्। अच इत्यस्यापवादः। इति चान्ताः। अत्र
सन्तस्य बाधातोः। इहाधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधो नास्त्यन्त
स्येति कैमटहरदन्तादयस्तदेतदर्शयति धातुभिना सन्तस्य चेति। उभे अभ्यस्तम्। द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे
उभे ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे। उभे समुदिते इति। अन्यथा हि नैति जति इत्यत्राभ्यस्ताना मित्र
मादिरित्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्। जक्षित्वादयः षट्। जक्ष इति पृथक् पदम्। इति शब्देन जक्षि
रेव परामृश्यते इत्यादिर्मणामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तदेतदाह। षड् धातवोऽन्ये इति। इति

प्रौ० म०
११२

ताताः। गोपामतीतिगुप्। किपिविवक्षितेआयादयआर्द्धधातुकेवेत्यायाभावः। इतिपाताः। लयादिषु। अनालो
चनोकिम्। तंपश्यतीतितदर्शः। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तुरुठिशब्दत्वादसत्ताप्पवयवार्थेनमुसाघने। अ
तएवाज्ञानार्थादशोरितिसंगच्छते। भाष्येतुकर्मकर्तरिमुसन्तिर्दर्शितातमिवेमंपश्यन्तिजनाः सद्वायंपश्य
तिज्ञानविषयोभवतीत्यर्थान्नत्रविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानार्थादितिसं
गच्छते। नशेर्वा। अत्रसल्यपीत्यपाणिनीयम्। नष्टमित्यादावतिप्रसक्तंच। नगिति। षडंगकाः प्राग्वत्। इति
शान्ताः। नुं विसर्जनीयशब्दवायेपि। छुत्वेनेति। सनः सस्यरुत्वविसर्गयोः कृतयोः वाशरीतिविकल्पात्स
क्षेसकारस्तेनशराववायेसुपः सस्यषत्वंपूर्वस्पष्टत्वंनत्वादेषप्रत्यययोरितिषः। अपदान्तस्येतिनिषे

११२

धादितिभावः। एवंस्थितेसकारग्रहणेनसिद्धेशर्ग्रहणस्यप्रयोजनंचित्सम्। व्याख्यानादिति। असंभवादिति
हरदत्तोक्तिसुनादत्तव्या। सुहिमुइत्यत्रसंभवादितिभावः। संयोगान्तेति। नचास्मिन्कर्तव्येवहिरंगत्वेनातो
लोपस्यासिद्धत्वंशंक्यम्। पदसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगान्तलोपस्यैवबहिरंगत्वात्। कथं तर्हि काव्यंकलत्रं
शाल्वं चाक्षणे संयोगान्तलोपोनेति प्रागुक्तमिति चेन्न। तत्रहियणः प्रतिषेधेन वाक्षलोपोपादितिपक्ष
द्वयेपिलोपाभावेनिर्णीतेतदैकरूप्यायपूर्वपूर्वमंतरंगमितिस्त्रिग्रहीतुंयुक्तम्। अतिदेशेनलभ्यस्यपद
त्वस्यतत्प्रयुक्तलोपस्यचलक्ष्यपूर्वभागेविश्रान्तेः स्पष्टत्वात्। इहुतुआद्यपक्षद्वयेसंयोगान्तलोपस्य
स्पष्टतयातदैकरूप्यायबहिर्भूतनिमित्तापेक्षंबहिरंगमित्यस्यैवव्याम्यत्वादितिदिक्। तद्विरक्षि

भ्यामित्यादि। यत्तु वदन्ति। शुक्लं चक्रं शुक्लं चक्षणे कलोपः। शुल् शुक्लौ शुक्लः। शुल्भ्यामित्यादि। चः च
 क्रौचभ्याम्। शूः शुक्रौ शूभ्यामिति। तत्सर्वमनेन प्रसुक्तम्। अयन्तु विशेषः। तत्करक इत्यत्र संयोगान्तलो
 पो निर्विवादः। तत्र तु सोपि दुर्भेद इति। दिध गिति। यत्तु दहेर्होठः षठोरिति कुलस्यो सिद्धत्वात् संयोगान्तलो
 पेठस्य जस्त्वे दिध डिति नैमिषीयेणोक्तं तत्रामादिकम्। दाधेर्घ इति घत्वस्य छत्वापवादस्य जागरूकत्वा
 त्। इति षान्ताः। विद्वानिति। विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वात् षमोलुक्। सेदिर्वनिति। भाषायां सदवसश्च व इति
 कसुः। सेदुष इति। ननु तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति परिभाषाया विदेः शतुर्वसुरित्या स्यैव वसोः
 संप्रसारणं युक्तं न कसोः। सत्यम्। वसोरुकारानुबन्धकरणं कसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्वस्य स्थानि

वद्भावेनापि सिद्धेः। इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुर्नोदाहृतः। आन्दसत्वात्। कवयस्तु प्रयुज्यते। श्रेयांसि सर्वाण्य
 धिजगुषस्ते। तंतस्थिवांसन्नगरोपकंठे इत्यादि आन्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवतीति। मासश्च न्दसी
 तिसामान्यपेक्षज्ञापकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयम्। पुंसोऽसुडः। विवक्षिते इति। तेन परमपुमानित्यत्र
 परत्वादसुडिः कृते समासांतोदात्तत्वं भवदसुडः एवाकारस्य भवति परसप्रम्यान्तु नैतत्सिध्येत्। सर्वनामस्या
 नोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोक्तस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैव आदेशस्य प्रसं
 गात्। नचोकारस्य कृतोपि स्वरोऽर्नेत्सत्वादिति भावः। एतच्च कैयटहरदत्तादीनामनुरोधेनोक्तम्। वस्तुतस्तु
 परसप्रमीपक्षोपि रूपपादः। अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरंगपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम्। नचैवम

निवर्तयिष्यते असुडश्चान्यत्वात् कुरिष्यत इति वाच्यम्। अन्तरंगे स्वरे कर्तव्येव हि रंगस्यासुडो सिद्धत्वात् २

प्रौ० म०
११४

समासेपि असुडिः कृते प्रातिपदिक स्वरेण सति शिष्टेन प्रत्यस्वरस्य बाधात् असु उदात्तत्वं स्यात् इष्यते तत्कारस्य।
पुमात्पुमांसं परिपालिसादौ तथैव पाठमिति चेत्। सत्यम्। डुमुमुनो निष्करणसामर्थ्यात् प्रातिपदिक स्वरो न भव
तीति हरदत्तः। नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागश्च न्येष्विव फिषइत्यस्य प्रवृत्तिरिति चेत् सत्यम्। क्वचित्स
खंडेष्वपि प्रवृत्ता विदं लिङ्गम्। यद्यप्यसिद्धं बहिरंगमित्येवं सिद्धं तथापि बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्व
मपि स्थापयितुं निष्करणमिति निष्कर्षः। उच्चारणार्थ इति। यत्तु प्राचोक्तमुडा विताविति। यच्च पौत्रेण व्याख्या
तं उकार उगि कार्यार्थ इति तदसंगतमिति भावः। हेतुन निति। असंबुद्धा विसृक्तेर्न दीर्घः। पुंस्त्विति। संयो
गांतलोपे मोनुस्वारः। नुम्यानि कस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणानुं विसर्जनीयेति नष्टम्। अस्य संबुद्धावि

११४

ति। एतच्च वाचनिकम्। यत्तु हरदत्तादय आहुः। सोऽर्तिवाच्येऽनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ् एव श्रवणस्य स्ता
पितत्वादेतास्तिद्धमिति तत्तु प्रागेव दूषितम्। अंगवृत्तपरिभाषमावा स माधेयम्। अदस औ सु लोपश्च। न
नुसोरेवौकारो विधीयतां सदाद्यत्वेन असाविं सिद्धं किं सुलोपविधानेन। मैवम्। असकौ स्त्री इत्यत्रापि प्रत्य
यस्थादिति इत्यप्रसंगात्। असुक इति। औत्वाभावे सदाद्यत्वं साडुत्वं। असुक इति तु असाधुः। सत्वेन मुत्वं
स्य बाधात्। एवमुक्ती असु कर्मसादयोपसाधव एव। असुका अदक शर्मसादेरेव न्याय्यत्वात्। एतर्द्धु
वचने। पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिद्धेत्। न ह्यत्रैकार
स्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति वसिद्धे परतास्ति अतो व्याचष्टे। बह्वर्थोक्ता

ति३

श

श्रौ० म०
११५

विति। नमुने। नेइतिविषयसप्तमीत्याहनाभावेकर्तव्येइति। अन्यथाधेः परत्वाभावान्नाभावोनस्यादितिभावः। नन्वेवमपि
कृतेनाभावेसुपिचेतिदीर्घः स्यादीर्घप्रतिमुखस्यासिद्धत्वादतआह। कृतेचेति। सन्निपातपरिभाषयावासमाधेय
म्। अत्रेदमवधेयम्। अधुनेतिवत्अमुनेतिवक्तव्येनमुनइत्युक्तिर्नेतियोगविभागार्थः। तेनरामः रामेभ्यइत्या
दिसिध्यति। अन्यथाहिरोरसिद्धतमाउकारस्यइत्संज्ञालोपौकथंस्याताम्। नवानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादि
त्संज्ञालोपौप्रत्यसिद्धत्वेनेतिवाच्यम्। तरुमूलमित्यादौहसिचेत्यस्यव्यावृत्तयेऽतोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैवनिर्देशो
नतत्रैवचरितार्थत्वात्। नचतोरोरित्यत्रमास्त्वनुनासिकताप्रतिपदोक्तग्रहणेनैवनिर्वाहात्इतिवाच्यम्। एवम
पिदेवरुहीत्यत्ररुधातोर्दुर्वारत्वात्। रामइत्यादावप्यनुनासिकस्यरोः श्रवणस्य आपाद्यमानतमाचरितार्थत्व

११५

स्यसुवचत्वाच्च। एवंचस्थानिवत्सूत्रस्यापिप्रवृत्तौपदत्वाद्विसर्गोपिलभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशायत्वविधा
वशग्रहणंचेहलिंगमितिदिक्॥ ॥ इतिहलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥ नहोधः। इत्येवनोक्तम्। तथाहिसतिनद्रमिस
त्ररदाभ्यामिति नत्वं स्यात्सप्तम्योरितिचनस्यात्। अत्रेदमवधेयम्। सुष्ठुअनङ्गाहोमस्यामितिबहुव्रीहौ
स्वनङ्गा। नित्यादिपुंवदेवरूपम्। यत्तुगौरादिङीषंरुत्वास्वनङ्गाहीत्युदाजुहस्तच्चित्सम्। अनुपसर्जनाधिकार
विरोधात्। गीरिति। गृनिगरणेशब्देचाकिप्। ऋतइदितिईत्वम्। वीरूपधाय्यादीर्घः। प्ररिति। पृपालनपूरण
योः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येयुत्वम्। आशिषाविति। आशासः क्। वुपसंख्यानमित्युपधाय्याइत्वम्। शासिवसीति
षत्वम्॥ ॥ इतिहलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ अन्वादेशइति। अमंचअस्येवेतिव्याख्यातारः। तस्यलुकालुप्तत्वे

प्रौ०म०
११६

पिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तु सूत्रे एवैतद्वक्तव्यः। एनं एनावित्यादितुल्यदाद्यत्वेन सिद्धं क्ली
बेमिलुकालुप्रेपितकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः। नचैवं एतच्छ्रितइत्यत्रापितदापत्तिः। एकपदाश्रयत्वेनान्त
रंगेस्वमोर्लुकिचरितार्थत्वेनबहिरंगेसामासिकेलुकि तदप्रवृत्तेः। रोसुपि। अहर्भातीति। प्राचातुअहनि सुपन्य
स्तंतदिहानुचितमहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथंचिद्योज्यम्। असकृशब्दस्त्विति। एतच्चक्षीरस्वामिग्रथे स्पष्ट
म्। बहूर्जिइति। अन्त्यादितिचवाचनिकम्। तथाचवार्तिकम्। बहूर्जिप्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्वमुममेकेइति।
भाष्येतुअचःपरोमोऽल्लतदन्तस्यनुमित्यर्थमाश्रित्यप्रथमवार्तिकं प्रसारयामासम्। एवन्तु उर्दमानेगर्हगर्हा
यामित्यादीनामपि क्विबन्तानांनुमानभावमेव। यथोत्तरं हि मुनीनांप्रामाण्यमितिदिक्। अल्लोपस्येति। कौ

११६

लुप्रनस्थानिवदितितुनेहाश्रीयतेतस्यकाचित्कत्वात्। कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्यस्यैवसार्वत्रिकत्वादिति
स्पष्टमाकरे। अश्वाक्षिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिकापंचविंशतीत्यर्थः। तथाहि। सौनवानामंसस्यद्विलेऽष्टा
दश। औडिचतुर्णामिधेपूजार्थानां त्रयाणां जद्विले सप्त। अनुनासिकस्तुनास्तिप्रगृह्यत्वात्। जसिजद्विले
स्यानुनासिकस्यचविकल्पाद्वादश। संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि। टायांचतुर्दश। भ्यामिअ
ष्टचत्वारिंशत्। भ्राग्वर्णममानां द्वित्वात्। भिसिचतुर्विंशतिः। उयिसप्त। अनुनासिकस्तुसास्ति। एकार
स्यानणत्वात्। भ्यासिभ्यांवत्। ङसौउसादिपंचकेप्रत्येकंचतुर्दश। सुपि। गत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वि
त्वेनउकारस्यानुनासिकेनचचतुर्विंशतिः। एवंकुक्पक्षेष्वाणांउषयोर्द्वित्वेऽनुनासिकेचअष्टचत्वारिंश

प्रौ० म०
११८

फात्ताः। उच्चैस्महति। नीचैस्अल्पे। शनैस्क्रियाभांघे। ऋधकसत्वे। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽपि
सन्धे। ऋतेवर्जने। युगपदित्येककाले। आरादूरसमीपयोः। पृथक्भिन्ने। ह्यसअतीतेति। श्वोनागतेऽद्भि।
दिवादिवसे। रात्रावितिनिशि। साममितिनिशामुखे। चिरमितिबहुकालोमनाकर्षितमावत्ये। जोषं
सुखेमौनेच। तूष्णीमितिमौने। बहिस्अवस्मौ बाह्ये। समयेतिसमीपेमध्येच। निकषेसत्तिके। स्वय
मित्सात्मनेत्यर्थे। वृथेतिव्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ्निषेधे। हेतावितिनिमित्तेइद्वेतिप्राकाशये। अद्भेति
स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्येके। सामीप्यर्द्धजुषितयोः। वत्। तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितोव
तिप्रत्ययः। यस्तूपसर्गादाल्पर्यइतिविहितः सनेहगृह्यते। यदुद्धतोनिवतोमासि। सना॥ सनत्। सनात्।

११८

लो१

एतेनित्ये। उपधेतिभेदे। तिरसन्तर्द्धातिर्मगर्थपरिभवेच। अन्तरेतिमध्येविनार्थेच। अन्तरेतिवर्जने। ज्योगिति
कालभूम्यस्त्वेप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यार्थेच। कमितिवारिमूर्द्धनिन्दसुखेषु। शंसुखे। सहसेत्याकस्मिकाविम
र्शयोः। विनेतिवर्जने। नामेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीतिमंगले। स्वधापितदाने। अलंभूषणपर्याप्ति
शक्तिवारणनिषेधेषु। वषट् वौषट् श्रौषट् एतेहविर्दाने। अन्यदितिअन्यार्थे। अस्तीतिसत्तायाम्।
उपांशुइतिअप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेतिक्षानौ। विहायसेतिविमर्शार्थे। दोषेतिरात्रौ। मृषामिथ्ये
त्येतैवितथे। मुधेतिव्यर्थे। पुरेतिअविरतेचिरातीतेभविष्यदासनेच। मिथोमिथस् एतौरहः सहा
र्थयोः। प्रायस्इतिबाहुल्ये। मुहुस्इतिपुनरर्थे। प्रवाहुकमितिसमकालेउच्चार्येच। प्रवाहिकेतिपा

५५५
प्रौ० म०

प्रौ० म०
११८

गन्तरम्। आर्यहलमिति वलाकारे। शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरि
साह। अभीक्ष्णमिति पौनः पुन्यो साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे। नमस्तनतौ। हिरूक्वर्जने। धिक् निन्दा भर्त्सनयोः
। अमृशौघ्येऽप्येव। आम् अंगीकारे। किमेति उच्यते। कास् प्रसयादिभिश्च विहितः प्रसयोपीह गृह्यत इति
सेके। पपाचतराम्। कारयामास। प्रतामृगलानौ। प्रशान्तमानार्थे। प्रतान् विस्तारं। मामाङ् एतौ निषेधाशं
कयोः। आकृतिगण इति। तेनान्येपि ज्ञेयाः तथा हि। कामं स्वाद्यन्ते। प्रकाममिति अतिशयोक्त्या भूम इति पुन
रर्थे। सांप्रतमिति न्याये। परमिति किञ्चर्ये। साक्षात्प्रत्यक्षे। साचित्तिर्यगर्थे। सत्यमित्यङ्गीरे। मंक्षुआ
श्रु एतौ शौघ्ये। संवत् वर्षे। अवश्यं निश्चये। सपदि शौघ्ये। बलवदिति अतिशयोक्त्या प्रादुस् आविस् एतौ प्रका
इति ११८

शौ। अनिशं नित्यं नित्यदा सदा अजसं सन्ततं एते सा तसे। उषेति रात्रौ। रोदसीद्यावा पृथिव्यर्थे। ओमित्यङ्गीका
रे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्याम्। भुव इति अन्तरिक्षोऽस्य इति गृहितेतरसा एते शौघ्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दु
ष्टनिरुद्धे। सुपूजायाम्। अद् आश्चर्ये। कु इति कुत्सितेष्वर्थयोः। अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति
दावित्यर्थे। भाजक शौघ्ये। चिराय चिरान्नाय चिरस्य चिरं चिरादिति एते चिरार्थकाः। अस्तमिति विना
शौ। आनुषकु आनुपूर्व्ये। अनुषकु अनुमाने। अमृश शीघ्रसां। प्रतिकयोः। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ई
षडुत्कर्षे। सुदिशु कुपक्षे। वदिकृष्णपक्षे। इत्यादि। चेति समुच्चयादिषु। वास्यादिकल्पो यममोरेवार्थे
पिसमुच्चये। हेति प्रसिद्धौ। अर्हेति पूजायाम्। एवेत्यवधारणेऽनवकृत्तौ च। एवमित्युक्तपरा मर्शे। नून

चिरं ३

श्री०म०

१२०

ब० ३

मिति निश्चयेत केच। शश्वदिति पौनः पुन्येति से सहाये च। युगपदिति एक काल्ये। भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये
च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचार समुच्चये
षु च। चेदिति यद्यर्थे। अयं चेदर्थे नित्यमुच्चयादौ तु अननुबन्धः। कच्चिदिति इष्टप्रश्ने। यत्रेत्यनवकूप
मर्षगर्हश्रव्येषु। नावकल्पया मिनमर्षमेगर्हे आश्रयं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत्। नहेति प्रत्यारम्भे।
हन्तेति हर्षविषादेऽनुकंपायां वाकारं भेच। मा किः मा की न किरिति त्रयोपिवर्जने। माङ् नञौ स्वरादिषू
क्तौ। इह पाठस्तु निपातार्थः। तेनाद्युदात्तत्वं सिध्यतीति प्राञ्च। तच्चित्तम्। फिद् स्वरेणोपि इष्टसिद्धेः।
यदप्याहुः। सत्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति तदपि चित्तम्। लक्ष्मीवाचकस्यापि मा

१२०

शब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मादुभयत्र पाठे फलं चित्तम्। यावत्तावदेतौ सा कल्यावधिमानावधारणेषु। सा
कल्पे। यावत्कार्यन्तावत्कृत्यम्। अवधौ। यावदंतव्यन्तावत्तिष्ठ। मानेयावदुक्तम्। तावदुक्तम्। अवधारणे। या
वदमन्त्रं ब्राह्मणानामन्त्रमस्व। त्वै विशेषवितर्कयोः। द्वैवितर्के। न्वै इति पाठान्तरम्। रैदानेऽनादरे च। रैक
रोति। ददातीत्यर्थः। लंरै किं करिष्यति। श्रौषद्द्वौ षट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्योदाने। स्वधेति पित
भ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुतुं कुरुं कृत्य। तथाहीति
निदर्शने। स्वत्विति निषेधे वाक्यालंकारे निश्चये च। किलेति वातायामलीके च। अथेति मंगलानन्त
रारंभप्रश्नकात्त्याधिकारप्रतिज्ञा समुच्चयेषु। अयं स्वरादिरपि। तेन मंगलवाचकस्य सत्वार्थत्वेऽव्यय

प्रौ० म०
१२१

लंसिध्यति। तथा च श्रीहर्षः। उदस्यकुं भीरथशातकुं भजा श्वतुष्कचारु विषिवेदिकोदरे। यथा कुलाचार
मथावनीन्द्रजां पुरंध्रिवर्गः स्तपयां बभूवतामिति। अत्र हि अथ स्तपयां बभूवेत्यस्य मंगल स्तपनं च
कारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंग ध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थः पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे
चा। आह हे सुपक्रमहिंसा कुत्सनेषु। अवदन्तमिति। इहानुपसर्गत्वाच्च उपसर्गति इति न भवति। अहमि
तिसुवन्तप्रतिरूपकम्। एतेन गेये केन विनीतौ वा मिति व्याख्यातम्। युवामित्यर्थे हि वामित्यमम्। अस्ती
तितिङन्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि। आह हे सुवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे इ
त्यादि। अइतिसंबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च। आइति वाक्यस्मरणयोः। इइतिसंबोधनजुगुप्सा विस्मयेषु।

१२१

मन्य

इति २

इउउएऐओऔ इतिसंबोधने। पशुसम्यगर्थे। पशुमानाः। शुकं शौघ्ये। यथा कथाचेति अनादरे। पाट्प्पा
ट्अंगहैहेभोः। अये एते संबोधने। घेति हिंसा प्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विष्णुनानार्थे। एकपदे इति अक
स्मादित्यर्थे। पुलुक्सायाम्। आत इति इतोपीत्यर्थे। आकृतिगण इति। तद्यथा। यत्तदिति हेतौ। आहोस्वि
त्विक्लपे। सीम्सर्वतोभावे। कं पादपूरणे सुकमतिशये। अनुकंवितर्के। शंबटअन्तःकरणे अभिमु
ख्ये च। वपादपूरणे इवार्थे च। दिष्ठे सानन्दे। चट्चाटु प्रिये वाक्ये। हुमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्य
त्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि। अत्रेदमवधेयम्। स्वरादिवाघोराकृतिगणत्वाविशेषे नियेषां स्वरश्च स्तेचा निपात
दिषु अन्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तु भयत्र बोध्याः। यथा। उतशब्दः स्वरादिषु ईज्यो नूतनैरुते सन्तो

श्री०म०
१२२

दात्तप्रयोगात्। यत्तु तशब्दस्य स्वरादितामुक्ता निपातस्वरमाशङ्क्य अन्तोदात्तत्वं निपातनमाश्रित्य समा-
दधुस्तद्रभसात्। स्वरादेरनिपातत्वात्। अन्तोदात्तनिपातवैयर्थ्यात्। यदपि काशिकामामुक्तम्। स्वर-
शनैस्त्रयस्य कृदिवावृथानक्तमित्यादयोऽन्तोदात्ता इति। यच्च। सनात् तिरस् एवमादमे आद्युदात्ता इति।
तत्सर्वप्राप्तादिकम्। लक्ष्यविसंवादा निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम्। तद्विदितश्चासर्वविभ-
क्तिः। सर्वेति। वचनत्रयामिकेत्यर्थः। नेति। किंलेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः। तद्विदितः किम्। एकः
किम्। द्वौ बहवः। त्रयः। असर्वेत्यादि औपगवः। कृन्मेजंतः। जीवसे इति। तुमर्थे सेनेति। असे प्रत्ययः। पिव-
ध्वे इति। तेनैव शब्धे प्रत्ययः। पाद्येति पिवादेशः। यत्वाहुः। कर्त्तरि शवितितद्रभसात्। अव्ययकृतो

१२२

सिद्धेः

भावे इति सिद्धान्तात्। अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वं प्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेह न। आधयेचिकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्त-
सन्निपातपरिभाषाभ्यां तयोरनित्यत्वज्ञापनामर्हम्। क्तातो मुक्कमुनः। उदेतोरिति। उत्सूर्वादिणो भावलक्ष-
णे स्थेण कृज्वदिचरि कृतमिजनिभ्यस्तो मुन्। विसृप इति। सृपित्तदोः कमुन्। अर्बग्रहणमिति। तथा च वार्ति-
कम्। अव्ययादां लुग्वचनानर्थक्यं लिंगाभावादिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधि-
करणादिति पक्षंगृहीत्वा बोध्यः सूचनस्थितः। भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। अलिंगत्वे आथर्वण-
प्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। सृष्टमिति। किंलिंगकारकेति विभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्या-
पराविति भावः। यथावाचेति। परिगणमिदमित्येके। अन्ये तद्दाहरणमात्रमित्याहुः। वगाह इति। आदिरे

तदापः प्रसंग एव नास्ति। यातुमहती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यते एव। कूंचेत्यादि त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके। कूंचा
नालभेत। उल्लिह ककुभौ इत्यादि प्रयोग मुदा ह्यस्य अदन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः पुंयोगेपीति। यदा ज्येष्ठादयः
प्रथमजाता दौवर्तते तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादि विवक्षा तदा पुंयोगलक्षणोऽङीष्
प्राप्तः सोनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः। मूलान्नजः। नजः किं। शतमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरि
मंडगितश्च। भवतीति सर्वादिषु भवतु इत्युदितपठितः भातेऽवतुरिति मुत्सादितश्च शत्रन्तात्तुङी विशप्श्य
नोरिति नुम्। वनोरच। सुखानमिति। सुयजोर्द्विनिष्। अतिधीवरीति। दधातेः कनिष्। शर्वरीति। शृधातोर्वनि
प्। गुणेकृते ह्रशन्तात्परत्वेपि ह्रशन्तादिहितत्वाभावात्तुङीव्रयोर्निषेधो न अवावेति। न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं

निषेधः। तेन अवावरीत्याह। न लेतद्राव्यादौ दृष्टं। पक्षेऽङाविति। तथाच द्विवचने बहुधीवर्थे बहुधीवानौ
बहुधीनेति रूपत्रयं भवतीति भावः। टावृविपूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षे
णेदं। यदितुयथोद्देशोऽसंज्ञा। यदि वा उपदेशकालेष्ठांतेति म्। ख्यानं तदा असिद्धलोपवर्णनं नोपयुज्य
ते इत्याहुः। वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिव
स्तुत्रेपठ्यते। आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेषां देशा इत्याश्रित्य आनुमानिकोप्यादेशः स्थानिवदिति व्या
ख्यायते। उभयथापि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः। एतच्चाकारे स्पष्टं बहुयज्वानाविति न संयोगादिति निषेधा
न्नायमुपधा लोपी। तेन अनउपधा लोपिन प्रवर्तते। उवुभाभ्यां। ननु निषेधोऽप्योर्वचनसामर्थ्यात्सर्वायः

श्री० म०
१२५

सिद्धः। सस्य। अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तं। अनो बहुव्रीहेर्डा प्रवास्याऽङीपास्त
हविकल्पलाभार्थमिदम्। अनउपधालोपिन इति सूत्रतु नियमार्थम्। अनो यो सौ विकल्पः स उपधा
लोपिन एवेति। तथाच सुपर्वे सादौ अनुपधालोपि निविधेयार्थमिदम्। बहुरात्तीत्यादौ ज्ञानेभ्य इसे
वङीप्। तेन बहुधीवरी सिध्यति। सन्नेभ्य इति ङीप् म नूद्य तत्संनिधौ न विधीयमानो रेफः प्रकरणा
तरस्येन ङीपिकृतेन सिध्येत्। ननु वनोरे चेति सूत्रमेव ङीवौ विधत्तामिति चेन्न। उभयविधौ गौरवा
त्। किंच। एवमपि ङीपि निविद्धेरो विटुर्लभः। सन्निधौ गशिष्टत्वात्। भाष्ये तु सूत्रभंगेन समाहि
तं। तद्यथा। अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादिप्रदेशांतरस्य

बहुव्रीहो वेति न सूत्रमतम्। २

१२५

सूत्रं ङा सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्त्विति। अनउपधा। बहुव्रीहेरुधसो ङीपि सतो बहुव्रीहिग्रहणं संरमा
मया देङीपि सतो ङीप् चानुवर्तते इत्याशयेनाह। अनन्तादिसादि। नियमार्थमिदमित्युक्तं। न चैव पूर्वणै
व विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। असति हितस्मिन्निर्त्यर्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नि
यमः। प्रत्ययस्यारकात्पूर्वस्य। कादित्यकारउच्चारणार्थः। व्यंजनमात्रं विवक्षितं। विशिष्टविवक्षामां
तु एतिकाश्चरंतीत्यादौ अकचिनस्यादिसाशयेनाह ककारादिति। वर्णनिर्देशो हि क ए प्रत्ययो विहितः।
कचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वावषट्कार इत्यादि निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः। अपि पर
ति एतच्चोकारस्य विशेषणं। तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां मवायेपि भवति न तु रथ क त्यादौ त्रिच

प्रौ० म०
१२६

तुरादिव्यये। अतएव सर्विकादौ आघाकारस्य न भवति। तदेतदुक्तं। अकारस्येकादशापि पर इति। ककारवि
शेषणत्वे तु विवक्षिते आपराक्तकारात् पूर्वस्या इत्येव वाक्ष्यत्। यत्तु प्राञ्चः। आपीतिककारविशेषणं सर्विके
त्यादौ तु एकादेशस्य स्यान्निवद्वावाद्कारेण व्यवधाने विवचनसामर्थ्यात् भविष्यतीति। तन्न। रथकट्या
रावतिप्रसंगात् व्यवहितस्यापि परत्वानपायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः। अनुवादे परिभाषाणाम
नुपस्थितेरनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति हितदर्थः। अत्र च उदीचामात इति सूत्रे स्थाने ग्रहणं लिंगं। फलं तु वृ
द्धसंज्ञायां इकपरिभाषा तु पस्थानात् शालीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीतिविधीयमानस्येतो विशेषण
मिति तद्वैत्यवीचः। आपीत्यस्यांगविशेषणत्वं तु अनाशङ्कमेव। रथकट्यापुत्रकाम्ये सत्रातिप्रसंगा

१२६

स्थ ४

त्। शकेति। पचाद्यच्। स्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। करकामात्रस्य प्रत्ययस्याभावादेव तात्स्थलाभावात्। पूर्वस्य
किं। सर्विकेत्यादौ टावेकादेशावाधित्वाकासरस्यमाभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषणात्। यत्तु वाणा
दांगविपरिभाषया एकादेशो बाध्येतेत्याहुः। तन्न। अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषाया अपि निष्फलत्वा
त्। वस्तुतस्तु प्रत्यये कि इति सप्तमी निर्देश एवोचितः। पूर्वग्रहणं च सुसजं। अत इति तपरः किं। रुदाधारा
र्विकलिभ्यः कः। धाका। राकामा मिकेति। केवलमामकेत्यादिना संज्ञाखंडसोरेवेति नियमान्न डीप्।
त्यक् सपोरिति। उदीचामात इति विकल्पस्यापवादः। दक्षिणा इत्येवेति। दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा। आ
जंतः दक्षिणा भवेति विग्रहः। यत्तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति प्राचा विगृहीतं। तन्न। स विधौ अव्ययसाहच

प्री० प्र०
१२७

यांराजंतस्यैवदक्षिणाशब्दस्यग्रहणात्। अन्यथा सर्वनाम्नोदतिमात्रे इति पुंवद्भावापत्तेश्च। यत्तु समासे एव
पुंवदिति तत्रेति वक्ष्यते। सकिकिति चेत्सादिद्वौ टाप् ततोऽज्ञाताद्यर्थे कः केण इति ह्रस्वः टाप्। इह सिकेति अ
मयात्सप्। नयासयोः। अत्रन्यासकारः। याइत्येतस्योदीचामातः स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो यमिति।
तन्म। आतः स्थाने इत्यंशस्येहाभावात्। यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह। यदोरिति। स्वरूपस्यावि
वक्षायां फलमुदाहरति। यकांतकामिति। यासयोरित्यपहामयत्तदोरित्येव वक्तुमुचितं। उपस्यकेति। उपाधि
भ्यां सकन्नासंनारूढयोः क्षिपकाक्षिनांच। नेत्यनुषज्यते। क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः ततोऽ
ज्ञातादौकः। चटभेदेने। पचाद्यच्। ततंकः। तारकेति। तरतेर्णुल्। ज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रे कनीनिका

१२७

रा. र. वे.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ते व्यपीति निर्धारणे सप्तमी तत्तनुदायांतर्गताः केचिदपीत्यर्थः नियम्यत इति अत्र पक्षेने इत्यस्य भाति परत्वेन व्याहृतमित्यादौ न दोषः अ
तएव गतिरंतर इत्यत्रानंतरग्रहणं चरितार्थं संधांसेने तितत्तत्वेकवाक्यतयेति भावः तत्र द्वयमिति अनुकरां वेति सूत्रेति परग्रहणं वेत्यपि बोध्यम्
सन्निग्रहोपीति सुकरं करणीति भाष्यग्रंथोप्यर्थः इति प्रथमो ध्यायः भिन्नेति यथा गेति तृतीयाग्रि होचमिति द्वितीयेति भावः भेदमात्रस्येति स्वल्पभेदे
मात्रस्येत्यर्थः भिन्नार्थकविभक्त्यवहृदयोरेव न तथा न च इति भावः एकविभक्तिकत्वत्रियमइति एकस्या भाकतेष्वरितः वयो गोत्रद्वितीयस्या तृतीयस्याश्च भे
दतीति भिन्नानुप्रपुन्यत इति सूत्रभाष्य उक्तत्वादिति भावः करणे द्वितीयेति अयं भावः आग्ने होच शब्दः कर्मनामधेयं स एव यत्तः पंचविधो ग्रि होचं दर्शपूर्ण
मासादित्यादि दर्शनात् रूपतेत्यमतेऽस्मिन्निति होचं अग्ने होचमिति स मासः अतएव केवां चिदंतो दानपाठः श्रुतो एवं चाग्नि होचात्वेने संभावयेदित्यर्थ इति
तत्र सूत्रेति कर्मणीयधिकारान्नापि भाष्येति तत्र तृतीयाविधानार्थमिदं द्वितीयाया तु कर्मणीयेव सिद्धेति सिद्धांति नोक्तं विवक्षीति वक्षीति प्राप्तं चेत्पुन्यादिति
संबन्धेति ग्रहणमपि व्यर्थं सिद्ध इत्यनुवर्त्यतस्मैवलुकासिद्धेः आदिं सिद्ध इत्यस्यैकस्विकृतयारूपान्तरस्यानापाद्यत्वेन तदप्रवृत्त्यर्थं तिग्रहणमित्यपि न शोच्यमि
त्यपि बोध्यम् इति द्वितीयः प्रागुक्तेति ॥ ५ ॥ लुङि मंत्रे घसेति ह्यलुङि सार्वधातुर्लुङो इत्यपि बोध्यम् इत्यपक्षेति त्रितीयातिवृद्धिप्रतिषेधादुक्तोत्रपक्षे

श्रीः

पुरादावदत्त इति तस्मात्सिचिचि ॥ १ ॥ लोह तस्याधोपस्य स्तानि वत्वा न शब्दस्य द्वित्वं अलोपित्वा न स च द्वावदीर्घोपधात्तत्त्वानि तस्योद्धादमात्रमिति संज्ञापूर्वकवि
धेरनित्यताया भाष्यासंमतत्वाच्चेत्यपि बोध्यं अदारी इति सूत्रे द इति दीर्घपाठे दृष्टं सूत्रपाठे त्वदतेति बोध्यं भावतविपर्ययासमिति प्रत्ययव्यत्ययमित्यपि बोध्यम्
तत्तुक्तं वत्त्वनिपातनादिति अनुप्रयोग इत्येव यतेरेव प्रकृतित्वाच्चतुर्थ इत्यसंगतमत आह उपसर्गभेदादिति न्यायत्वाच्चेति अकारविशिष्टयोरेव सूत्रे पाठश्च
त्यपि बोध्यम् पादांत इति सूत्रस्वारस्येनाद्यपादाद्यपीत्यनेन द्वित्वं निपातनमिति धातूपपदसमुदायामिति बोध्यम् वहेः कर्मणीति भेदेन सूत्रत इति श्वे
तवाइदं उच्ये इति उच्येत्तस्या निवाशंसमुक्तपक्षाः कर्मणि चेति पुरोडाशपते पुरोडाशः संप्रसारणेऽस्ते इति पदस्य विभज्या न्वाख्यानेतरंगपरिभाषाया
अनित्यत्वाद्नाश्रयैरोन नित्यत्वात्संप्रसारणेऽस्ते इत्यर्थः अवसवयोर्जुल्लव्यकृतीः स्वरार्थमिति संबन्धवधादे अवसवोर्छंदसीत्यस्य पाठः प्रामादिक इति
भावः विकरण इति करवेत इत्यादौ विकरणस्य गुण इति कर्तेतेत्वाभावश्चेत्यपि बोध्यम् कविनेति गुण इति शेषः परस्मैपदमिति तिपोट् सिपट् इति बोध्यम्
आडितिवस इति शेषः आडितिलेद इत्यर्थः जिह्मावरणेनेति जिह्वं कुटिलं पापं स्वसुधं सुप्रवृत्तिभ्य इति छंदसि सर्वेभ्यः किकिनोवाभ्यो वित्युक्तेरिति भावः
अगुणो इति गुणभावे इत्यर्थः इयडिति ॥ २ ॥ असेवायामित्यस्य रांपतादिति न देरिति शेषः श्रवित्यपीति अपि नागदुलकाद्यगभावमात्रमित्यपि बोध्यम् लस्ये

श.र.वे.

२

तिपिबध्ने इत्यत्राद्युदात्तपाठात् इति भावः ॥ ३ ॥ त्वेवो ध्यमिति संबन्धतवेत् अर्थ इति भावः ॥ इत्यप्यपत्वारिति अत्र च धने जन्त इत्यप्यपत्वं बोध्यम् ॥ स-न-नादितिकेन
 प्रत्ययः इत्यर्थ इति ध्वनिस्त्विति बोध्यम् ॥ रेफस्य विसर्ग इति संबन्धतवेत् कस्त्वमिति रूपमिति भावः ॥ सश्रुतिप्रतिपत्तिरिति इत्यादि इत्यादाविति संतिष्ठते पितृयज्ञ
 इत्यादिशब्दाः इति तृतीयः ॥ संबन्धतवेति धातुना हन्त्रीत्यर्थः ॥ ध्योमेकमेव लोषणीयातुरक्षसीपर्यायो ॥ यजुर्वचनांतादिधानंस्तुत्यर्थं यजुर्नातेषां हन्ने
 हितुतिर्भवति ॥ हविष्येति अत्र उगवादिभ्यो यत् ॥ मत्वंत प्रकृतिकादिति तद्वानित्युक्तेरिदं लब्धं सवितुरित्यादिक इति पद्यपितृयज्ञमेव दानं राशि सन्ति तथोपि
 तत्प्रकृतिकमत्वंतात्प्रत्ययानुसरणार्थेति शब्दादुपचारादिति धातुसोपपत्तयः ॥ अधि नृशब्दादिति यद्यपि यद्वा मंत्रा अधि नृशब्दवन्तस्तथा
 पिसामान्यापेक्षयेकवचनम् ॥ उदाहरणे इतरापनपत्य इति प्रकृतिभावः ॥ अथ येति इदं चिह्नं ॥ उक्तेषां सिद्धेर्ज्ञापकत्वात्संभवात् ॥ यतिकारात्त्विति अत्राह विवी
 जंनयथासंख्यस्त्वत्तु भाव्यविरोधः ॥ इत्यादीति यदि वेदे लिख्यविशिष्टः प्रयोगो नास्तीत्युच्यते तदैकदेशानुवृत्तिर्बोधा ॥ पाठान्तरमिति पाठद्वये पितृस्य
 इत्यर्थः ॥ समानः कथं तर्हि ॥ अत्र चन्द्रोधिकारादिति भावः ॥ सोम इवेति सोमः ॥ कर्षुरचंद्रयोः स्वार्थे ध्यमिति चानुवर्णार्थ इति भावः ॥ यथायोग्यमिति आगतेपं
 वमेव धते प्रथममध्यमीः षष्ठीति बोध्यम् ॥ इति चतुर्थः ॥ सादम्यमिति सदनमर्हतीत्यर्थः ॥ प्रयोजनं यस्येति धातावित्येव शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थग्रहणे

श्रीः
२

सिद्धेर्धपदं वृद्धीत्यर्थमिति भावः ॥ उपसर्गादिक्रियासत्वेतद्विशेषकायथाभागधृतीत्यादौ तदसत्वे तु क्रियाविशिष्टसाधनवाचकायथानिष्कोशो विरिस्तादौ त
 त्रयत्र क्रियापदाभ्युपगमं तत्रैव यथास्यादित्यर्थं धात्वर्थ इति तिसृषु अङ्गैर्निर्दिष्टा पर्यायोयं चन्द्रो विषयः ॥ इति पंचमः ॥ संप्रसारणं चेति संबन्धत
 स्वर्द्धे धात्वर्थे पदतिष्ठति ॥ इति निघातस्य प्रवृत्तान्तिमिति प्रतिषेधे आद्युदात्तं कवि-नेतीति प्रवृत्तस्य सत्त्वादिति भावः ॥ प्रकृतस्त्रे भाव्ये तु पदांतादेशेती
 तनुवर्त्य पदांतस्येति यद्यत्रो तिसृषु सर्वस्यायं निषेध इति आख्यातं प्रवृत्तस्य सत्त्वात् ॥ अथोत्तरात्तौ आकारो विनि
 घमिति पदस्य संज्ञा आकारदेश इति नवेवं चन्द्रो ग्रहणार्थमाकारदेशस्य चन्द्रस्येव सत्त्वादिति वाच्यम् ॥ स्वार्थे सत्त्वात् अमथोत्तरात्तौ आकारो विनि
 घात्यत इति संभावेन सा हेति साट्त्वर्थकं प्रावेदं सूत्रमिति निपातातिरिक्ते गंतविषयं तुल्यं नवेदे इति भावः ॥ अतएव मंत्र इत्यस्यानुवर्त्तनादेव इति अ
 माश्लोमेपीत्यर्थः ॥ उपधा लोप इति सलोपधत्वे इत्यपि बोध्यं ॥ इति षष्ठी ॥ अहो इति इति वादः ॥ ननु अहो इति ननु अहो नयं ध्यो निमित्तु अहो नम
 र्त्तः ॥ अवधमधि धर इति मंत्रः ॥ उपत्यय इति कवेरिति शेषः ॥ यस्याकारो तो लोप इति बोध्यम् ॥ इतरन्तरे योग इति समाहार इति कवेरिति शेषः ॥ इति
 लादेव नृद्विधाग्रामणी ग्रहणमपि अर्थं चन्द्रोऽस्तीति तु गोः पादांत इति सूत्रे अहो दुस्तेव ग्रहणार्थमावश्यकमिति बोध्यम् ॥ किञ्च त्वयस्येति सदादिषु

श.रु.वे.

इति किन् भूयामो इति यथेति तत्रापि भूयामेत्यस्योच्चाभाक्ताः हस्त्यादिलोप इति शेषतुलुक शाखांतर इति पाठः शाखांतरमात्र इत्यपवादः इति सप्तमः
समर्थनीयत्वादिति त्वयापीति शेषः उत्त्वमिति निपातनादिति शेषः अवरत्नमित इति इति प्रयोगादिति शेषः कथं संग्रह इति स्वयंचते वित्या इति भावः
चित्त्वमिति चिंतावीजंतु हृश्चवीदि कालयोरित्यत्र सामान्यग्रहणार्थं किं त्वमिति प्राचीन ग्रंथैरिति दीर्घोक्ति इति तत्र ब्रह्म भाष्यादिग्रंथैरित्यर्थः व्यवस्थिततये
तिष्ठद्दसिसर्वविधीनां ऐक्यिक स्थिकत्वादिति भावः विकल्पव्यवस्थयेति व्यवस्थितविकल्पेनेति यावत् इत्यष्टमः इति श्रीमहाश्वितभट्टो निषोत्रदी
क्षितवीरेश्वरप्रदीक्षित हरिविरचिते लघुशब्दरत्ने वैदिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ सम्वत् १८७४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥

आभा सरूवाथि

880

ASHA ARCHIVES

श्रीः
३